

सावरकरांची कविता

अनुक्रमणिका

1 श्रीमंत सवाई माधवरावांचा रंग.....	4
2 स्वदेशीचा फटका.....	7
3 गेला अहो देश रसातळाला ।.....	10
4 नाशकाजवळचीं लेणीं पाहून ।.....	11
5 सायंकाळी रानांत चुकलेलें कोकरूं.....	12
6 नारोशंकराचें देवालय.....	14
7 गोदातटीं रात्रीं.....	15
8 श्रीटिळकस्तवन.....	16
9 केतकरप्रशस्ति.....	17
10 छंद नसे चांगला ।.....	18
11 लेडी ऑफ दि लेक:सर्ग ५ भाषांतर.....	19
12 श्रीशिवगीत.....	25
13 गोदावकिली.....	27
14 नाशिक येथील गोदातटाकीं.....	31
15 केरळकोकिळकारांचे स्वागत.....	33
16 वृषोक्ति.....	35
17 श्रीशिवाजी महाराजांची आरती.....	37
18 विश्वात आजवरि शाश्वत काय झालें.....	38
19 बालविधवा - दुःस्थितीकथन.....	40
20 हे सदया गणया तार.....	48
21 श्रीबाजी देशपांडे यांचा पोवाडा.....	51
22 तारकांस पाहून.....	60
23 श्रीमान् राजे कृष्णशहा यांस.....	64
24 हिंद सुंदरा ती ।.....	67
25 प्रियकर हिंदुस्थान.....	68
26 प्रभाकरास.....	69
27 सागरास.....	72
28 सांतवन.....	74
29 माझें मृत्युपत्र.....	76
30 पहिला हसा.....	80
31 एकलकोंडी.....	81
32 फुलबाग.....	83
33 चांदोबा चांदोबा ! भागलास का ?.....	88
34 सायंघंटा.....	93
35 निद्रे ।.....	101

36 मूर्ति दुजी ती ।.....	105
37 बेडी.....	122
38 कोठडी.....	124
39 विरहोच्छ्वास.....	126
40 रवींद्रनाथांचें अभिनंदन.....	130
41 हलाहलबिंदु.....	134
42 हिंदु नृसिंह.....	135
43 आकांक्षा.....	137
44 सूत्रधारास	146
45 अज्ञेयाचें रुद्धद्वार.....	147
46 मरणोन्मुख शय्येवर.....	149
47 महासागर.....	158
48 अटकेवर जरीपटका.....	161
49 हिंदूंचें एकतागान.....	172
50 अमुचा स्वदेश हिंदुस्थान.....	173
51 दिपवाळीचें लक्ष्मीपूजन.....	174
52 जा झुंज ।.....	176
53 माळ गुंफितांना.....	177
54 सुखशय्यापलंग.....	178
55 अखिल-हिंदु-विजय-ध्वज-गीत.....	179
56 सुतक युगांचें फिटलें.....	180
57 संत रोहिदास.....	182
58 पाण्यांतली आग ती !.....	185
59 परगांवीं जातांना.....	186
60 हिंदुजातीचा श्रीपतीतपावनाचा धावा.....	187
61 मला देवाचें दर्शन घेउं घा.....	190
62 मथुरेस जातांना.....	191
63 तनुवेल.....	192
64 शस्त्रगीत.....	193
65 अनंताची आरती.....	194

1 श्रीमंत सवाई माधवरावांचा रंग

फटका

धन्य कुलामधिं धनी सवाई भाग्य धन्यची रायाचें
सेवक हातीं यशस्वि असती पुण्य किती त्या पायांचें
श्रीमंतांचे भाग्यप्रतापें द्वादश वर्षे बहु श्रमले
अटकेला यश पटका रोविति पुन्हां सर्वजण चट नमले
रजपूतादी शूर रिपूही श्रीमंतांसी शरण अले
मोंगलपतिंनीं प्रसन्न होऊनि वजिरपदासी अर्पियलें
जिकडे तिकडे नाम पेशवे काळ शत्रूसी वाटुनियां
प्रजेंत झाली बहु शांतता रिपु सर्व हे हट्टनियां
नाच शिकारी रंग तमाशे प्रजेंत होती नित्य पहा
श्रीमंतांनी बेत ठरविला रंग करावा असा महा १०
रायाचा कल पाहुनि सर्वहि देती सत्वर रूकारा
हर्ष होतसे वर्षप्रतिपदे पुण्यांत झाला पूकारा
सरकारांनीं सरदारांनीं सकलजनांनीं दो रस्तीं
रंग करोनी ठिकठिकाणिंही केलि सुशोभित ती वस्ती
पागे पथके मानकरी अणि कारभारि हे सरदारा
श्रीमंत प्रभु माधवरायासहीत आले दरबारा
जिंहीं रोविला महाप्रतापें जरिपटक्याला अटकेला
महादजीची स्वारी आली सरकारांना न्यायाला
हत्ती घोडे फौज असा हा समाज सर्वची मीळाला
आज्ञा केली श्रीमंतें मग सुरुवात करी खेळाला २०
उडूं लागले गुलाल पल्ले हौद खपविले फौजेनें
रंगाचे, किति खेळून स्वारी वाड्यामध्ये मौजेनें
नंतर स्वारी तिसरे प्रहरीं निघालि शहरीं थाटानें
वाडा डावा घालुन गेली बुधवाराचे वाटेनें
पुढें विलसते मुख्य स्वारी सर्वे थाट अंबा-यांचा
चंद्रबिंब श्रीमंत अवांतर प्रकाश पडला ता-यांचा

पिचका-यांचा मार जाहला फार तेधवां बुधवारीं
 स्वारी कापडआळींतूनी खेळत आली रविवारीं
 हरिपंताचे वाड्यापाशीं रंग केशरी उडवुनियां
 स्वारी गेली नागझरींतुन रंग केशरी तुडवुनियां ३०
 रास्ते यांचे पेठेमध्ये पाट लागले रस्त्यांनीं
 गच्छ्यांवरूनी बंब लावुनी रंग उडविला रास्त्यांनीं
 सलाम मुजरे सर्व राहिले दंग जाहले रंगांनीं
 द्वापारिं जसे रंग करविले भगवान श्रीरंगांनी
 शहरिं भिजविले कैक बंगले चौक गुलाले रंगांनीं
 द्वापारिं जसे वृंद भिजविले भगवान श्रीरंगांनी
 झुकत झुकत समुदाय चालती स्वारी ये मग वानवडी
 नंतर रंगा अरंभ झाला नाच होउनी दोन घडी
 लाखो हौदे उडूं लागले पिचका-यांचा मार अती
 झालि रे झाली गर्दी एकचि वर्णावी ती पहा किती ४०
 दों दों हातीं गुलाल भरती लाल छत दिसे बुंदांत
 हास्यवदन मग राव शोभती शूर शिपाईवृंदांत
 नंतर ऐसा रंग खेळूनी उठले स्नानाला जाया
 अगणित त्या क्षणिं तापुं लागल्या सुगंधि पाण्याच्या कढ्या
 वेगवेगळीं सुगंध तेले रायाला लावायाला
 उभे राहिले ब्राह्मण घेउनि घालायातें न्हायाला
 अवर्णनियशा थाटानें कीं झालीं सर्वांची स्नानें
 सर्वांसी मग वाटूनि दिधलीं अनंत वस्त्रें शिंद्यानें
 नवीं लेवुनी वस्त्रें पुनरपि येति सर्वही दरबारा
 नाच जाहला सुरू होउनी पानसुपारी हारतुरा ५०
 मग शिंद्यांनीं श्रीमंतांना शिरपेंच तुरा अर्पियले
 तसेंच सर्वां जनांस देखा अमोल पोशाखा दिधले
 सूर्यबिंब लज्जीत होईसें हिलाल लावुनि मग रात्रीं
 उलटी परते स्वारी सर्वहि संगें नानादी मंत्री
 शोभा बघती नरनारीगण चिराकदानें लावुनियां

गजरानें अति स्वारी येती वाड्यामध्ये घेउनियां
भगूर, १८९४

2 स्वदेशीचा फटका

फटका

आर्यबंधु हो उठा उठा कां मठासारखे नटा सदा
 हटा सोड्नी कटा करूं या म्लेंछपटां ना धरूं कदा
 काश्मीराच्या शाली त्यजुनी अलपाकाला कां भुलतां
 मलमल त्यजुनी वलवल चितीं हलहलके पट कां वरितां ?
 राजमहेंद्री चीट त्यजोनी विटकें चिट तें का घेतां
 दैवें मिळतां वाटि इच्छितां नरोटी नाहीं का आतां ?
 नागपुरचें रेशिम भासे तागपटासैं परि परक्या
 रठ्ठ बनाती मठ्ठ लोक हो मऊ लागती तुम्हां कश्या ?
 येवलि सोड्नी पितांबरांना विजार करण्या सटिन पहा
 बेजारचि तुम्हि नटावयामधिं विचार करतो कोणि न हा १०
 केलि अनास्था तुम्हीची स्वतः मग अर्थातचि कला बुडे
 गेलें धनची नेलें हरुनी मेलां तुम्हि तरि कोण रडे ?
 अरे अपणची पूर्वीं होतों सकल कलांची खाण अहा
 भरतभूमीच्या कुशीं दीप ते कलंक आतां अम्ही पहा
 जगभर भरुनी उरला होता नुरला आतां व्यापार
 सकलही कलाभिज्ञ तेधवां अज्ञ अतां आम्ही थोर
 निर्मियली मयसभा अम्हिंचिना पांडव किरिटी अठवा रे
 मठ्ठ लोक हो लाज कांहितरि ? लठ्ठ असुनी शठ बनलो रे
 आमफलाच्या कोईमध्ये धोतरजोडा वसे तदा
 होते जेथें प्रतिब्रह्मेची, धिक् अम्हि जन्मुनि अपवादा २०
 हे परके हरकामीं खुलविति भुलविति वरवर वाचेनें
 व्यवहारी रित असे बराबर सदा हरामी वृत्तीनें
 कामधेनुका भरतभूमिका असुनि भाग कां ती भिक्षा ?
 सहस्र कोसांवरुनी खासा पैका हरतो प्रभुदीक्षा
 नेठनि कच्चा माल आमुचा देती साचा पक्क रुपें
 आमच्यावरी पोट भरी परि थोरि कशाची तरी खपे

पहा तयांची हीच रीत हो मिती नसे त्या लबाडिला
 नाना कर्म नाना वर्म देश असा हा लुबाडिला
 निमुलीं हातांमधलीं फडकीं फडकत नाना ध्वज वरतीं
 हडेलहपसे करुनि शिपाई निघत सवारी जगभर ती ३०
 नानापरिचे रंग भरीती रंगपुष्प तें दंग करी
 मोर कावळे पारवे ससे श्वापद विचरति तीं बकरीं
 राजगृहें गोपुरें झळकती मजले सजले त्यामधुनी
 सुंदर नारी दुःखहर्षभरिं त्या बघती शोभा तरुणी
 नाना जाती पिकली शेती गार हीरवें वस्त्र धरी
 भात बाजरी गहू गाजरी आच्छादिलि ही भूमि बरी
 अगनग गेले गगन चुंबण्या सर्वे थोर बहु कोरांकी
 भास पुरुषची निजांकिं बसवी स्वानंदानें पोरां कीं
 नाना ऐसीं विचित्र चित्रे दाविति तुम्हां भुलधंदा
 तुम्हीहि भुलतां बघतां घेतां क्षणांत स्वपटाला निंदा ४०
 याला आतां उपाय बरवा एकी करवा मन भरवा
 ओतप्रोत अभिमानें हरवा देशी धंदे पट धरवा
 परके वरवर कितीहि बोलति गोडगोड तरि मनिं समजा
 सुंदर म्यानीं असे असिलता घातचि होइल झट उमजा
 रावबाजि जरि गाजि जहाले राज्यबुडाऊ तरि मुख्य
 सख्य असें परक्यांचे यांचे गोष्ट हृदयिं ही धरुं लख्ख
 वैर टाकुं या यास्तव लवकर खैर करो परमेश्वर ती
 निश्चय झाला मार्गें अपुला परदेशि पटें ना धरुं तीं
 चलाचला जाठं या घेठं या देशि पटांला पटापटा
 जाडेंभरडें गडे कसेंही असो सेवुं परि झटाझटा ५०
 ना स्पर्शू त्या पशूपटाला मऊ वर, विखारचि भावूं
 घेऊं खडतर अंतीं सुखकर धर्माचि मानुनियां जाऊं
 आजवरी जरि भुललो खुललो तत्कपटाला अविचारे
 जाठं या चला गतगोष्टींचें स्मरणची नको हेंचि बरें
 द्रव्यखाणि ही खोरें घेउनि परकीं पोरें खणती रे

एकचित्त या करुं गड्यांनां वित्त जिंकुं तें पुनरपि रे
विश्वेश्वरि ती नारायणि ही यमहरिहर अदि सुरवरिणी
कर्मसिध्दिसी दावो नेउनि मोद देति निजभक्तजनीं
दर अज्ञानी रजनी जावो सांग प्रकाशो रवि थोर
वरावयाला रत्नपटाला करो आर्य ते रण घोर ६०
कवितारूपी माला अर्पी आर्य बुधांला सार्थक हा
भक्तांकरवीं मन देवासी सेवायासी अर्पण हा
नाशिक, १८९८

3 गेला अहो देश रसातळाला ।

इंद्रवज्रा

गेला अहो देश रसातळाला

स्वातंत्र्यप्रासाद अहा जळाला

आला परांचा अति थोर घाला

व्हा सज्ज, तुम्हांस लुटूं निघाला १

विध्वंसुनी कुंपण हा रिघाला

घालावयाला पर टोळ घाला

स्वातंत्र्यराशीस लुटून नेला

मेल्यापरी काय बसून ठेलां ?

२

4 नाशकाजवळचीं लेणीं पाहून ।

श्लोक

लेणीं बघाया मग पांडवांचीं
गेलों वयस्यांसह मौज साची
अत्यंत रम्य स्थळ पाहतां तें
संतोष झाला बहु मन्मनातें १
परंतु जातां क्षण हर्ष गेला
शोकानलें दाह मनांत केला
कीं थोर विद्वान् पितरां अशांला
कुपुत्र झालों अम्हि हे कशाला ? २

5 सायंकाळी रानांत चुकलेलें कोकरूं

चाल - नृपममता रामावरती सारखी
कां भटकसि येथें बोलें । कां नेत्र जाहले ओले
कोणिं कां तुला दुखवीलें । सांग रे
धनि तुझा क्रूर कीं भारी । का माता रागें भरली
का तुझ्यापासुनी चुकली । सांग रे
हा हाय कोंकरूं बचडें । किति बें बें करुनी अरडे
उचलोनि घेतलें कडे । गोजिरें
कां तडफड आतां करिसी । मीं कडें घेतलें तुजसी
चल गृहीं चैन मग खाशी । ऐक रे
मी क्रूर तुला का वाटे । हृदय हें म्हणुनि का फाटे
भय नको तुला हें खोटें । ऐक रे
हा चंद्र रम्य जरि आहे । मध्यान रात्रिमधिं पाहे
वृक वारुनि रक्षिल ना हें । जाण रे
तों दूर दिसतसे कोण । टपतसे क्रूर बघ यवन
गोजिरी कापण्या मान । जाण रे
कमि कांहिं न तुजलागोनी । मी तुला दुध पाजोनी
ही रात्र गृहीं ठेवोनी । पुढति रे
उदईक येथ तव माता । आणीक कळपिं तव पाता
देईन तयांचे हातां । तुजसि रे
मग थोपटुनी म्यां हातें । आणिलें गृहातें त्यातें
तो नवल मंडळींना तें । जाहलें
कुरवाळिति कोणी त्यातें । अणि घेति चुंबना कुणि ते
कुणि अरसिक मजला हंसते । जाहले
गोजिरें कोंकरूं काळें । नउ दहा दिनांचें सगळें
मउमऊ केश ते कुरळे । शोभले
लाडक्या कां असा भीसी । मी तत्पर तव सेवेसी
कोवळी मेथि ना खासी । कां बरें

बघ येथें तुझियासाठी । आणिली दुधाची वाटी
 परि थेंब असा ना चाटी । कां बरें
 तव माता क्षणभर चुकली । म्हणुनि का तनू तव सुकली
 माझीही माता नेली । यमकरें
 भेटेल उद्यां तव तुजला । मिळणार न परि मम मजला
 कल्पांतकाल जरि आला । हाय रे
 मिथ्या हा सर्व पसारा । हा व्याप नश्वरचि सारा
 ममताही करिते मारा । वरति रे
 ह्या जर्गी दुःखमय सारें । हीं बांधव पत्नी पोरें
 म्हणुनियां शांतमन हो रे । तूं त्वरें
 तरि कांहिं न जेव्हां खाई । धरुनियां उग्रता कांहीं
 उचटिलें तोंड मीं पाही । चिमुकलें
 हळु दूध थोडके प्यालें । मग त्वरें तोंड फिरवीलें
 कोंकरूं बावरून गेले । साजिरें
 स्वातंत्र्य जयांचें गेलें । परक्यांचे बंदी झाले
 त्रिभुवनीं सुख न त्यां कसलें । की खरें
 लटकून छातिशीं निजलें । तासही भराभर गेले
 विश्व हें मुदित मग केलें । रविकरें
 घेऊनी परत त्या हातीं । कुरवाळित वरचेवरतीं
 कालच्या ठिकाणावरती । सोडिलें
 तों माता त्याची होती । शोधीत दूर शिशुसाठीं
 दगडांचे तरुंचे पाठीं । हाय रे
 हंबरडे ऐकूं आले । आनंदसिंधु ऊसळले
 स्तनी शरासारखें घुसलें । किति त्वरें
 डोलतो मुदित तरुवर तो । सप्रेम पक्षि हा गातो
 तोकडा प्रतिध्वनि देतो । मुदभरें
 हे प्रभो हर्षविसि यासी । परि मला रडत बसवीसी
 मम माता कां लपवीसी । अजुनि रे
 नाशिक, १९००

6 नारोशंकराचें देवालय

शार्दूलविक्रीडित

दिल्लीचें पद हालवोनि वरिली तेजें जिहीं संपदा
राहोनी निरपेक्ष वाड्ढुनि दिली श्रीशंभुच्या सं-पदां
होते ते तुमचे सुपूर्वज असे यत्कीर्तितें ना लय
नारोशंकरचें असें कथितसे आम्हांसि देवालय
नाशिक, १९००

7 गोदातटीं रात्रीं

आर्या

गंगातीरीं बिंबित दीपशिखा नचि परंतु कज्जळ तें
सज्जनहृदय असेंची त्यजुनी दोषा गुणाकडे वळतें
नाशिक, १९००

8 श्रीटिळकस्तवन

आर्या

लाजविलेंसि निज यशें धवलें त्वां सत्य हिमनगा तिलका
संतत जनपदसेवार्पित तूं तुज कवि न गान गातिल कां ?
अनलस जनकार्यातें आर्यातें रक्षि शंभु टिळकातें
शुक्लेंदुयशें लज्जित तेथें होतील ना कुटिल कां ते ?
स्वार्थास्तव ना केलें दुष्कृतिमंडन कदापि तिलकानें
यत्कीर्तिश्रवणामृत दुर्लभ सज्जन सदा पितिल कानें
जनसेवेस्तव झटतां झट कारीं नेति बाल तिलकाला
दुःसह छल सोसावा लागे या आर्यभालतिलकाला
परि धीर धरी केसरि, सरि पार्था ना शरासनचि टाकी
कीं “केसरी” सरीं जें पात्रत्व न तें “सरास” नचि टांकीं ?
दृढ स्नेह असे जो जो राष्ट्रहितोद्युक्त त्यांशिं तिलकांचा
राष्ट्रविघातक अरिच्या होती केसरिपुढें शिथिल कांचा
प्रेमा ठेविति साधू इहलोकीं, देवता नभीं, तिलकीं
यमदूत स्पर्शाया राष्ट्रहितेच्छू सतां न भीतिल कीं
देवा तुझ्या हवालीं केला हा कीर्तिनीतिचा ठेवा
व्हा वाली, स्तेनभयापासुनि या रक्षुनी सुखें ठेवा
गातो आर्यातें श्रीमयुरेशस्फूर्तिनें “विनायक” तो
नायक तो जगताचा तिलकस्तवनास मुदित आयकतो
नाशिक, १९००

9 केतकरप्रशस्ति

परिचय - नाशिकचे लो.टिळकांचे व्याही आणि सन्मान्य पुढारी कै. गंगाधरपंत यांच्या स्मृत्यर्थ नगरगृह बांधण्यात आले, त्या केतकर-नगर-गृहाचा पाया घालण्यासाठी न्यायमूर्ती माधवराव रानडे आले होते. त्यावेळीं विनायकरावांनी पुढील श्लोक लिहीले.

शार्दूलविक्रीडित

सत्कीर्ती विमला वरुनि रमला, जो मातृभूला भला
 औदार्ये भरला भवास तरला सत्पुत्र तो शोभला
 देशार्थ श्रमला कधीं न दमला त्या सद्यशो-मंदिला
 श्रीमत्केतकरा स्वभूहितकरा साष्टांग म्यां वंदिला १
 ना कोणा छळिले कुशब्द वदुनी सत्प्रेम तें जोडिलें
 ज्यानें देशहितार्थ यत्न करण्या स्वार्थाप्रती सोडिलें
 व्यापोनी नगरां पुरांस पसरें यत्कीर्ति देशावरी
 हा हा निर्दय काल ने झडकरी गंगाधरा सत्त्वरी २
 आधीं देशहितार्थ यत्न करिती ऐसे किती जन्मती
 त्यामाजी परतंत्र देश अमुचा कुंठीत जेथें मती
 ऐशाही समर्थीं कसें हरिसि बा या देश-उद्धारका
 आर्यांचे कलिजे कसे हिंसडसी, दीनांवरी मार कां ? ३
 ज्यांच्या सत्कृति थोर थोर करिती त्यांची वसावी स्मृती
 साधूंचीं करिताति यास्तव जनीं हीं स्मारकें सन्मती
 आजी नाशिकवासि केतकर जो दैवें अम्हां लाभला
 त्याचा स्मारकयोग हा जुळतसे आनंद झाला भला ४
 बांधावें नगरगृहासि ठरलें पाया तया घालण्या
 येती ' जस्टीस ' रानडे झडकरी मानोनी बोलावण्या
 थोरांचे स्तवनार्थ थोरचि भले आम्हांसि याकारणें
 झालें दर्शन साधुचें फिटतसे या चक्षुचें पारणें. ५
 नाशिक, १९००

10 छंद नसे चांगला ।

परिचय - ही लावणी एका तमासगीर फडास करून दिल्यापैकी आहे.

चाल - 'वृषपर्व्याशीं युध्द चालतें'

स्त्री - मन्मन-मित्राच्या कासारा गणिकेचा हा तुला

गड्या रे छंद नसे चांगला

पति - अगे काय करूं गे मन मोही सुंदरी

स्त्री - जिवलगा असे परि रम्य मुखी ती दरी

भुलुन रहाल जरि इज शेजारीं काळ-सिंह क्षोभला

घेईल प्राण दाबुनी गळा ? १

पति - प्रेमें घाली कंठीं हस्ता नखरे करते किती

स्त्री - नव्हे ती नडग नखें मारिती

जर खिसा खुळखुळे म्हणेल तरि मग बसा

ना तरि दुंकुनी पाहिल ना अवदसा

पति - मजविरहित ती, सुभगा ठेवित प्रेमभाव ना भला

स्त्री - नव्हे ती लक्ष्मीडुनि चंचला २

पति - मम पद घेठनि हळूच चुरते मृदुहस्तें कोमला

कशी ती ठकविल सुंदरी मला

स्त्री - खायास मिळेल न कवडीही तुज जई

पडशील सडुनियां, हंसेल जग हे तई

पदमर्दन तें दूरचि राहो पैशास्तव प्रियकरा

ओढिल बाजारीं फरफरा ! 3

नडग - अस्वल

नाशिक, १९००

11 लेडी ऑफ दि लेकःसर्ग ५ भाषांतर

परिचय - इंग्रजी सहाव्या इयत्तेत असतांना विनायकरावांनी पहिल्या सहा छंदकांचें भाषांतर केलें. तें पुढें दिलें आहे.

श्लोक

पुरा ज्या दिशासुंदरी पूर्व वी तो
प्रवासी जनांला सदा हर्षवीतो
करी जो स्मितें तामसी रम्य रेखा
प्रकाशे जलपृष्ठिं कीं रौप्य देखा

गिरीचेवरी घोर मार्गास दावी
जयाची प्रभा शुभ्र भारी वदावी
अशा बालरश्मीपरी संगराच्या
असंख्यात अभांतुनी संकटांच्या

महावीर धर्मस्वकांतिप्रसारा
तसा दीस भारी सुशीलत्व तारा
प्रकाशोत कीं शुभ्रसे सर्वदा ते
भर्यीं लुब्धता, धाडसीं गर्व दाते

२

किरण शुभ्र प्रदिस अशापरी
तरुंतुनी झळके वरचेवरी
चमक लाल दिसे जडं ईक्षणीं
उठति सत्वर वीर तये क्षणीं

नयन लावुनि चित्रित अंबरी
जपति वीर प्रभातस्तुती बरी
करुनि सत्वर सिध्द हुताशना
उरकिती झट वीर युताशना

तनुस 'गेल' झगा मग वेष्टितो
रमवि रम्य विचित्रित दृष्टि तो
वचनपालक चालत मोहरीं
हरित रान कमी करडे गिरी

निबिड मार्ग कुठें चढती कडे
उभट दुस्तर चालति वांकडे
तळप्रदेश मनोहर पाहती
वळणिं 'फोर्थ' 'सुटीथ' प्रवाहती

करसहायिं हरीखति सत्वरीं
पद अशा चढणी वरचेवरी
दंवसरी गळती तरुचे तलां
प्रविशतां इतुका पथ गुंतला

दंव न मौक्तिक लाजवितें सवें
सकल ना परि सुंदरि-आंसवें

३

ज्या ठायीं उतरे सरोवर तिरीं घोर स्वरूपा भली
पंक्तीचे वरि पंक्ति लागति जिच्या 'बेन्लेडि' ती शोभली
'व्हेनाकार' धरोनिया रजतभा भ्रान्ती मनोहारि तें
जेथें ते स्थलिं पावती उभयतां सत्कीर्तिचे हार ते

घेतो खिंडित थेट मार्ग वळसे यन्मस्तकां झांकिती
मोठाले सुळके शिळा लटकती भीतिप्रदा त्या किती
वाफे 'ब्रॅकन' चेही गार हिरवे ते शोभती सुंदर
स्पर्धनें झुडपासमान चढतां डोले कुठें 'हीदर'

ऐसा उंच सखोल हा नगपती घे फाटकासा झगा

फोफावोनि पुनः पुन्हा जल चिरी मार्गास त्या त्या नगा
होता आक्रमिण्या असा बिकट तो कीं आखडोनी गती
त्या घाटांतुनि मार्गदर्शक हळू पान्थास ने संगती

बोले 'काय विचित्र कारण तुम्हां रानांत या यावया
कोणी जेथ शके न राँडरिकच्या आज्ञेविना जावया ?'

४

'रेकटीं लटकतो परवाना
त्याविना मज दुजी परवा ना
यद्यपी गमलि सत्यचि नाहीं
कीं तिची मज जरूर जराही

चूकलों करित मी मृगये तों
आज वासर तिजा जडं येतो
शांत निश्चल गमे मज सारें
कीं नगावरिल बर्फ-पसारे

दूर स्वामि तव भीम मनाचा
शीघ्र संभव न आगमनाचा
मार्गदर्शक मला वदला हें
जें कदाचित असत्यहि आहे'

'कां पुन्हा परि भयांत घुसावें ?'
'वीर तूं? मजसि काय पुसावें
आम्हि राडुनि स्वतंत्र बसावें
कीं सुदाससम बध्द असावें ?

शांत वेळ दिन आज रिकामा
घालवूं धरिति या जरि कामा

कारणें बहुत क्षुल्लकशाही
वीर पावति स्थलांत कशाही

विश्वकद्रु, खग हिंडुनि घेतो
रान; त्याप्रतिचि धुंडुं निघे तो
अद्रिवासिनि सुरम्य कुमारी
नेत्रसायक तया जरि मारी

कीं भयाण पथ आक्रमिण्यातें
रे भयत्वचि भटां भुलवीतें'
पान्थ त्या वदत सततिवाणी
पाणिदार चतुरा अशि वाणी

५

'वद न वच, असों दे गौप्य, नाहीच हेका
परि परिससि येतां तूं न कांहीच हें का
करित वरि सवारि मार 'अल्पाइनाचे'?'
'मुळिं न मजसि ठावें आण माझीच साचें

नरपतिमृगयेतें पाळण्या सज्ज सेना
असति म्हणुनि ठावें एक, बाकी असेना
जमति नगनिवासी ऐकतां तस जात्या
फडकतिल पताका शांतिनें सुस ज्या त्या'

'फडकवुत सुखें त्या ना मना कामना ते
कसर कुरतडों त्यां, नाचि शंका मनातें
फडकतिल सर्वेची चुंबण्या अंबरातें
धरुनि नगनिवासी वृक्षयुक्तांबरातें

म्हणसि चुकुनि आलों शांत हेतू मनातें

अरिसम परि देसी बोल अल्पाङ्गनातें'
'तव पतिविषयीं कीं दांड तो चंड ठावें
नृपतिवरिच बंडा मांडुनि जो उठावे

नृपप्रतिनिधिच्याही सन्मुखीं लाजला जो
नचि, करि अमिराचा खून ज्या लाज लाजो
जरि अणखि न ठावें वर्ततो तो कसारे
विटतिल सुमनें, हें ऐकतां एक सारें'

६

आरोप ऐकूनि असा अति नीच शोभे
तो 'गेल' मूर्त प्रलयाग्नि असाच शोभे
ओढोनि ऊर्ध्व भुवई वदला तयातें
'सिंहास हाणुन बळें मृग लात यातें

जीवंत मत्त सुटणार न, शीरजोरें
निंदोनिया दुखविलें न उशीर जां रे
तोंची शिरे तदुदरीं तरवार त्याची
मेल्याविना बघ न खोड जिरे जित्याची

हो रान राजगृह वा न कथा तयाची
प्रत्यक्ष हे सुरसभाहि विधातयाची
घायास शासन जिथें उपमर्द होतो
कोणासही डगमगेल न मर्द हो तो'

'होताच तो जुलुम यद्यपि पादशाही
दंडी न स्वातीक्रमकारकशी दशा ही
दुर्गात बालनृप तो बलहीन साचा
कोठील मान मग त्यास मुळीं न साचा

मंत्री सुदुर्बल करीं धरि राजदंडा
त्या दांडग्यास मग कोण करील दंडा
दाटे तुझे मन सर्वे बघुनी विटावे
रोमांच ह्या तव प्रतिकृतिनें उठावे

जो क्षेत्रकार जन दुर्बल नागवाया
धान्ये गुरे हिंसकुनी बहु भागवाया
निष्कारणे सुजन दक्षिणवासियाते
निःशंक लाज शकली न शिवूही याते
नाशिक, १९००

12 श्रीशिवगीत

आर्या

नेती धर्म लयातें छळिती गो-द्विजवरां यवनकर ते
 श्रीशंकर शिवरूपें धर्माचें जाहले अवन करते
 सच्छीला, सद्धता मानिति सीतेसमा शिवा जीतें
 ती श्रीजिजा जनुस दे आर्यजनधराहिता शिवाजीतें
 धन्य यवनतम-हर्ता धन्यचि तज्जनक श्रीशहाजि रवी
 हरवी रिपुकरिवर-मद रग यवनांची नरेश हा जिरवी
 श्रीमभदारत रामायण रम्य कथा-सुधा सदा पीतो
 श्रीरामकृष्णसा मग अधमां, रक्षुनि बुधांस, दापीतो
 धन्या जिजा वदे ती कथिते शिवबा तुला सुजननीति
 कीं सोनार सुवर्णा दे१ देवत्वा मुला सुजननी ती
 अतितर दुस्तर बा हें मानुष्य तशांत उच्चकुलजनन
 तरि वरिं सत्कीर्ति, हिला साधिति जे सुज्ञ धन, दुकुल जन न
 भवसागर उतराया सुतराया, दे स्वधर्म ही सुतरी
 तरि धर्म-छलक अधमां दंडुनि तूं भूमिभार हा उतरीं
 जी जनु देउनि रक्षण भरण करी इच्छि आपणां शिव बा
 ती मायभूमि मुक्त-क्लेशा हो, करिंच ह्या पणा शिवबा
 सांप्रत बारे सारें यवनमयचि जाहलें भरतखंड
 तन्नाश-उक्तकार्यीं पाडुं नको, हो उदंड रत, खंड
 करिं मुक्त मायभूतें, निर्दय हो, जाळ धर्मलंडातें
 चिरणेंच उक्त जेथें पोसावें काय त्या गलंडातें
 बहु काय वदों रक्षीं साधुस, हो नित्य कार्य-अनलस रे
 काय यवनतृण खाया मागें मग आर्यशौर्य-अनल सरे
 शिवराजहृदयसुघटीं बोधामृत ओतिलें जिजाईनें
 कीं आम्रवन सुगंधें भरलें सुमनें करोनि जाईनें
 घेउनि पिता सुतातें यवनपतिकडे विजापुरा गेला
 यवनास नमन न रूचे, बैसे तैसाचि वीर रागेला

राजसभारीति नसे ठावी यातें, वदे शहार, परते
घेउनि सुता वदत जो स्वगत अहह, छळति देश हा पर ते

१ दीपक अलंकार. २. शहाजी

राय शहाजी बोधी कर यवनाराधना शिवाजीतें
मेळविलें केवळ म्यां तत्प्रेमें ह्या धनाशि वाजीतें
सोडीं यवनद्वेषा, जोडीं तत्प्रेमहेम हितकर बा
हा पिंड तयांचा, त्यां अर्पुनि यश धवल हें महिंत कर बा
विश्वासघात हा नरकचि त्याचा जो अन्न देइ गा परिस
स्वामिद्रोही म्हणती अधमाधम सुज्ञ पन्नगापरिस
गेलें भान शिवाचें कोमलसे गाल झाले ओले
बोले बाल मधेची तात, कुठें तेज आपलें गेलें
गोद्विज कष्टविती हे नष्ट कराया स्वभूमिला सजले
स्वामी स्वामी त्यातें वदण्यातें वदन हें कसें धजलें
हरहर खर पर चिरती चरचर दररोज वासरे गाया
खाया आर्यरविपुढें, काय यवन-काजवा सरे गा या
लुटिलें सर्वस्व जिंहीं स्पर्शू जो मायभगिनिला सजला
ताता तुम्हीच सांगा वंदूं मी अधम काय तो मजला
मरण वरिन, ना जाइन शरण म्हणुनि दास दुष्ट अधमातें
न लगे धन गज हय मज प्रिय जगतीं एक यवनवध मातें
नाशिक, १९००

13 गोदावकिली

परिचय - नाशिकला प्लेग असल्यामुळे विनायकराव आपले मामांचे येथे कोदूर गांवी गेले होते. तेथे पंतांचे गंगावकिलीप्रमाणे गोदावकिली लिहीण्याचे त्यांचे मनांत आले. गोदेच्या घाटावर बसून त्या गांवच्या लोकांविषयी त्यांनी ही कविता

लिहीली आहे.

आर्या

धवले धन्ये गोदे सन्मुनिवरसंघवेष्टिते गंगे
संगे तव तों अतितर दुस्तर भवसिंधु सत्वरे भंगे
आजवरी बाह्यांगा न्हाणिति माता न अंतरंगाते
श्रीसांब-शिरा खाले साधाया कार्य येत गंगा ते
घाट न हे पाट स्वये मांडूनि न्हाणावया अम्हां लोकां
स्वांगीं पसरवि खेथवि जगजननी दे अवर्णनिय तोखां?
पळतां केव्हां येते धांवत धरण्या फुगोनि रागाने
केव्हां खडकीं बैसुनि मोहवि काढोनि सुस्वरा गाने
विकसित कमले दावुनि न्हाइल पहिला तया मिळेल वदे
ऐशा परोपरीने चुचकारुनि माय ही सदा शिव दे
पूजापेक्षित ऐशा भूमितलि अनंत देवता वसती
स्वशिशुसमावनकीर्ती तुजसम अयि ! तूंचि गे दुजी न सती
परि अल्पबुद्धि बालक जननी प्रार्थित तुझ्या पदा हा कीं
कौस्तुभवासिर जनांच्या याहक्षेमासि तूं सदा हांकीं
सांप्रत सर्वचि झाले माते, हे भरतखंड हीन खरे
परवशता बहु दुःसह बरवीं हृदयस्थ नडगिचीं३ नखरे४

१ संतोषाला. २ कोदूर गांवाचे नांव. ३ अस्वलीचीं. ४ नखे.

तत्तारणा झटावे सदये, संतत समस्त गांवकरी
गांव जुटीने उठला तरि तदहित केंवि दुष्ट राव करी ?
मम मातुलकुलज जननि, तारीं सारे त्वरे मनोहर ? ते
होउत तदंशज कृतिर सत्कृतिने संतजन-मनोहर ते

गंगे, संकटकालीं घावा त्या डोंग-यां३ सदा थारा
तत्सद्वंशज शुचि सति पत्रिसहित वृध्द भाउ उध्दारा
तद्वंशज अण्णांना तात्यांना तेंवि शंकरा बाला
रक्षीं, सांग तयांच्या गेहीं सिध्दिस विशंक राबाला
करिं जननि, यशस्वी ते संतत गोपालराव बिवलकर४
वैद्यक-क्रियेंत मिळवी हटकून ज्यांचा यशास धवल कर
बहु उग्र ग्रंथिरोगें मजसम आले पळून भयसहित
सन्मान्य श्रुतिज्ञ महाशब्दे ते वैद्य होत५ भयरहित
कानिटकर-बंधुत्रय पावन, दे भक्तिरुचिरसा कर गे
तद्वंशजवृध्दि होउनि येवो जनवदनिं रुचिर साकर गे
गुरुजीचे सद्गुणरसिं जावोत गुणज्ञ नित्य तरतरुनि
विद्या परीक्षकास्तव जशि तरुणास्तव समुत्सुका तरुणी
नचि विसरावे माते, उद्योगी ते समस्त कुलकरणी
ग्रामजनांचे वदनीं राहो तद्गुचिरकृत्य-ललकरणी
यत्पूर्वजें मिळविलें गांव जहागिर प्रभूरतें बरवें
सन्मति स्वभूमिप्रेमा देऊनि तारा समस्त ते बरवे६

१ मनोहर ते - मनोहर कुटुंबातील लोक. गोविंदराव मनोहर हे विनायकरावांचे सख्खे मामा. २ धन्य. ३ डोंगरे नावाचे कुटुंबातील लोक. ४ डॉ. बिवलकर. ५ होवोत. ६ बरवे - हे कोदूरचे जहागिरदार. पेशव्यांशीं यांचे व्याहीपणाचे संबंध झालेले असून यांचे पूर्वज दिल्लीपर्यंत अधिकारी पदावर जात येत असत.

होती सुभगा भारति देवी स्वातंत्र्यशालु वापरित
त्याच्याच चिंधड्या या अभिमानें जपुनि ठेविं त्या त्वरित
कोणे काळीं धाडिल प्रभु कोणी तुणविणार१ कुशल जरी
उपयोगी ह्या पडतिल जरि जपुनि सतेज ठेवुं त्यांस तरी
अपसांतिल कलह मिटो, निष्कारण व्यर्थ डौल समुळ तुटो
विघ्नांचें ऊर फुटो, सत्कुल हें कीर्तिसंपदेस लुटो
तव भक्त शुध्द बरवे२ श्रीगंगे सास तार भाऊ ते
भवसर्पदंशनाशक प्रभुभक्ति बरा उतार भाऊ३ ते
ते रामभाऊ बरवे संरक्षीं पत्रिसहित सकलांना

प्रिय दामोदर त्यांचा वाटो सुखकर निवास सु-कलांना
जननी, सकलत्र तशा दादांना प्रेमदृष्टीने पाळा
यश विभव त्यां घावें रक्षावें गानकुशल गोपाळा
होवो गणपति तो कुलदीपक पावोनि उत्तमा शिक्षा
दे माते, त्या संतत देशोध्दारार्थ योग्यशी दीक्षा
सुज्ञ सुशिक्षित नाना तब्दंधु विनायकासि रक्षावें
भक्षावें किल्मिष, तिहिं देशहितातें सदैव लक्षावें
पात्र करावें गंगे, सद्गतिदानार्थ बापुंना साचें
मुक्त करीं सदये कीं भयकर बहु पाप ना पुन्हा सांचे

१ फाटलेल्या वस्त्रांत सुतें भरून ते पूर्ववत् धड करणारा. याच जहागिरी संघटीत करणारा कोणी निघाल्यास स्वातंत्र्यसंपादनास उपयोगी पडतील हा भाव. २ अण्णाराव बर्वे - कोठूरचे बाणेदार वृध्द जहागिरदार. यांच्या एकुलत्या एक चिरंजिवास व पुतण्यास पुढे कटाचे आरोपावरून शिक्षा झाल्या. पण हे डगमगले नाहीत. ३ मानोत.

ख्यात पित्यासम केशव सुधि हरि गोपाळ बाळ भागवत
राहो सुदृढ सुविद्यारत देशहितार्थ दक्ष भागवत
चिंताकानन जाळून अण्णांना जननि गे सदा शिव दे
कर दीर्घायु यशस्वी सास त्यां दास हें पदाशि वदे
मजला मम सन्मित्रां संरक्षा वासुदेव - तात्यांना१
मजसम वरदा व्हावी सद्विद्या आशु देवता त्यांना
दे वर अम्हां असा कीं ह्या हस्ते देश - शत्रु दंडावे
उध्दार त्रिवर्गसर्वे तो आधिं असें अम्हीं न तंडावें
सन्मित्र लखापति तो बलवंतहि२ नित्य सुपथगमनिं सजो
विद्यालंकृत होउन पंतकडी मिळून रामहरिस३ भजो
देशयशाचे वर्धक सांप्रत अति दीन क्षेत्रकार सदा
होवोत धान्य वृष इंहिं संपन्न असो प्रसन्न त्या रसदा
वाणी सुतार गवळी लिंगाईत भिल्ल आणि येसकर
तव दरबार अभेदचि तार सकल तूं जगांत येश कर
विमले, सदये, आई, नामसुधे, वकिलि शिशुकृता सरली

यश दे सुकल्पना मम, कमलें तव जलिं, तरंगसम विरली

१ अण्णाराव बरव्यांचे चिरंजीव. २ अण्णारावांचे पुतणे. ३ अभिनव भारत या गुप्तसंस्थेचें पहिलें एक टोपणनांव 'रामहरी' हें असे.

कोठूर, १९००

14 नाशिक येथील गोदातटाकीं

श्लोक

होतो पहात बसलो सुवयस्य - वाट
राजे पुढें युवती - युक्त सुरम्य घाट
तो सूटला सुरभि दक्षिण मंदवात
मद् दृष्टिचेसह घुसे युवतीजनांत

लज्जीत पाहोनि मुखास इंद्र
तीं दिव्य मोत्यें मुखघर्म - बिंदू
अशी धुवी वस्त्र सुशोभनास्या
ज्योत्स्नेसमा हांसत मंद हास्या

घर्माचिया सुंदर बिंदू - पंक्ती
भालावरी निश्चल शोभताती
दे चालना वायु जई तयांसी
बिंदीच वाटे डुलते मनासी

सौंदर्य - खाणीवरली भुजंगी
वेणी, मणी पुष्पचि रक्तरंगी
शंकोनि वायू भिडनि पळाला
निर्जीव मागोनि बघोनि ठेला

ओलें सुटे, फांकत देहकान्ति
कोणी सती नेसत वस्त्र होती
वाह्नि नेण्या वसनासि तीच्या
सदंबराला शिवला सतीच्या

कोपें भरे, धाष्टर्य बघोनि साची
ज्वालाचि कीं कोपहुताशनाची
जई तया तीव्र कटाक्ष मारी

जाळील वाटे जगतीच सारी

वायू थरारे, भयभीत तीच्या

लागे पदाब्जासि महासतीच्या

सर्वेचि तो थोर जर्वे पळाला

“ विनायकाचा ” हि वयस्य आला

नाशिक, १९०१

15 केरळकोकिळकारांचे स्वागत

परिचय - नाशिक येथे त्यावेळी नुकत्याच स्थापन झालेल्या मित्रमेळा संस्थेस भेट देण्यास केरळकोकिळचे संपादक येणार होते. त्यावेळी विनायकरावांनी रचलेले श्लोक.

शार्दूलविक्रीडित

श्रीमच्छंभुशिरावरी विलसते गोदावरी सर्वदा
पापक्षालनकाम, सन्मुनिवरें जी वेष्टितां सर्वदा
धांवे श्रेष्ठपदस्थिता परि धुवूं नीचांग गंगासती
श्रेष्ठा मूर्ति तुझी अम्हांस्तव इथें येतां तशी भासती

होती नांदत कीर्तिदेवि तुजला सेवूनि अत्यादरें
श्रीगीताजननी? तुझी तव गृहा येतां त्वरें त्या दरें
सासूचा छळ आठवोनि निसटे गेली पळोनी दुरी
माझ्या कर्णपथें असें कळविण्या धैर्यासि जिव्हा करी

१ केरळकोकिळकारांच्या सर्व कवितांंहून त्यांनी केलेल्या गीतेवरील श्लोकांनी त्यांची कीर्ति फार वाढली.

श्रीराजा शिव घोर शत्रुदमनीं दादा भरारी भले
स्तोत्रें त्वद्रचितें तयांवरिल, जे दैवें अम्हां लाभले
ही जिव्हा जपते तसे निशिदिनीं हे कर्ण नादावले
दृष्टी ही न चळे हिला उगिच म्यां त्वद्दर्शना दाबलें

बिंदूचें बनतें तळें हृदयिं या सृष्टीक्रमातें धरा
हिंदू जे असतील सर्व मिळुनी एकी करा रे करा
निंदुनी जनघातकारक सुखा देशाभिमाना वरा
शुक्लेंदूज्ज्वल वर्धमान यश हो विज्ञापना ईश्वरा

या या राष्ट्रहितार्थ नित्य झटुनी कर्तव्यकर्मा स्मरा
घाया शासन यां परांस बुध हो मानेल विश्वंभरा
वायां सोडुनि वाद, संघ करुनी रे उध्दरूं ही धरा
घाया सिध्दिस उच्च हेतुस अशा ही? जन्मली सुंदरा

आजी येउनियां अमूल्य अपुल्या वेळांत आम्हांवरी
त्वां जी केलिस सत्य ती उपकृती विज्ञापना ही वरीं
पार्जी या तरूणांस बोध सुरसा दोषांसही सांवरीं
गाजी तूं कर गा दया त्यजुनियां रोषास दासांवरी

१ ही मित्रमेळा संस्था. हिचे उद्देश वरील दोन श्लोकांत ग्रंथिले आहेत.

नाशिक, १९०१

16 वृषोक्ति

परिचय - जव्हारला जातांना लागणा-या घाटांत सुचलेले विचार या कवितेंत मांडले आहेत.

शार्दूलविक्रीडित

गाडीला वृष जुंपिला धरीत जो जूं थोर मानेवरी
आला उंच चढून घाट दमला गेला अवांका तरी
होता वाहुन नेत वाहन तई तो मंदचारी तया
कोणी हिंदु वदे सगर्व हृदयें धिक्कारवाणीस या

हा धिक् रे वृष, मान वांकवुनियां तूं दाससा राबसी
मोठें जूं जड हें असद्य भर हा विश्रांतिही ना तसी
तोंडीं ये वहु फेंस त्राण नुरला मारी धनी हा तरी
वाटे पापचि मूर्तिमंत वृष रे त्वज्जन्म हा अंतरीं

ऐके तो वृष शांतिनें सकल हे उध्दार त्याचे असे
दावोनी स्मित मंद ज्यांत बहुधा धिक्कार भारी वसे
बोले हिंदुसि त्या अरे मज बहू निंदावचें ताडिलें
ठावी त्वत्स्थिति अल्पही न तुजला हें म्यां मनीं ताडिलें

निंजाव्यंजक शब्द योजुनि बहू माझ्या धन्या निंदसी
कैसा वागवितो तुला तव धनी हें अल्प ना पाहसीं
घेतो काम परंतु देत मजसी खायासि माझा धनी
मूढा वेतन काय दे तव धनी शोधोनि पाहें मनीं

त्यातें राज्य अफाट आर्यवसुधा तैसी जया अर्पिली
दोहायास सुवर्णभू सतत त्वां हस्तें जयाला दिली
लोखंडी असतां हि कांचनमया केलीस यभ्दू अरे
तो देई तुज काय वेतन तुझा स्वामी कर्थी सत्वरें

किंवा तूं म्हणशील कीं तव धनी आभार भारी वदे
राजे रावबहादुरादिक तुला मोठ्या किताबांसि दे

ऐसे शुष्क किताब घेऊनि तुवां स्वातंत्र्यसंपत् दिली
हा हा । गर्दभ घेऊनी सुरभिला वेड्या कशी अर्पिली

' जे.पी. ' बैल तसे महावृषभ ' सी.एस.आय. ' नंदी अशा
देईना पदव्या मला मम धनी नाना जरी शुष्कशा
देतो नित्य तृणास गार हिरव्या खाया, पिण्यातें जला
नाहीं घेत मिठावरी कर, नसे मी धन्य का आजला

भारी दावुनियां दया हिणविसी कीं थोर जूं मी धरीं
अंधा पाहसि ना परंतु अपुल्या जें काय मानेवरी
आहे जें जड फार भूमिवरल्या सा-या नगांहुनि तें
गर्वे उध्दतशा तुझ्याहिवर तें रे एक जूं राहतें

नक्षत्रांहुनिही असंख्य वसती अन्याय ज्या अंतरीं
जाळी जें ज्वलनाहुनी यमपुरी ज्याहुनि आहे बरी
नाशाचा जबडाचि कीं अवदशा माहेर ज्या मानितें
देती ज्याप्रति ' पारतंत्र्य ' अभिधा जूं वाहसी हाय तें

माता आर्यवसुंधरा पर तुझ्या डोळ्यांपुढें भोगिती
दारिद्र्यासह पारतंत्र्य दुबळ्या मानेवरी लादती
तेव्हां येऊनि मानवी जनुस बा तूं साधिलें काय तें
भूभारापरि गर्वभार अजुनी त्वच्चित्त कां वाहतें ?

तूं निःशस्त्र परंतु मी न अजुनी निःशृंग झालो तरी
स्वशृंगें तुज फाडितों, बघ गड्या सोडोनि देतों परी
सोडीं गर्व स्वदेशभार हरण्या यत्नांसि आधीं करीं
होई ईशपदीं सुलीन पुरवी सध्देतुला श्रीहरी
जव्हार, १९००

17 श्रीशिवाजी महाराजांची आरती

परिचय - फर्ग्युसन कॉलेजांतील आर्यन संघ नांवाच्या चवथ्या भोजनसंघामध्ये दर आठवड्यास म्हणण्यासाठी ही आरती रचली.

चाल - आरतीची

जयदेव जयदेव जय जय शिवराया

या या अनन्यशरणा आर्या ताराया ॥धु॥

आर्यांच्या देशावरि म्लेंच्छांचा घाला

आला आला सावध हो शिवभूपाला !

सद्गदिता भूमाता दे तुज हांकेला

करुणारव भेदुनि तव हृदय न कां गेला ? १

श्रीजगदंबा जीस्तव शुंभादिक भक्षी

दशमुख मर्दुनि जी श्रीरघुवर संरक्षी

ती पूता भूमाता म्लेंच्छांहीं छळतां

तुजविण तिज शिवराया कोण दुजा त्राता ? २

त्रस्त अम्ही दीन अम्ही शरण तुला आलों

परवशतेच्या पार्शीं मरणोन्मुख झालों

साधु परित्राणाया दुष्कृति नाशाया

भगवन् भगमद्रीता सार्थ कराया या ३

ऐकुनियां आर्यांचा धावा महिवरला

करुणोक्तें स्वर्गीं श्रीशिवनृप गहिवरला

देशास्तव शिवनेरीं घेई देहाला

देशास्तव रायगडीं ठेवी देहाला

देशस्वातंत्र्याचा दाता जो झाला

बोला तच्छ्रीमत्शिवनृप की जय बोला ४

पुणे, १९०२

18 विश्वात आजवरि शाश्वत काय झालें

परिचय - खालील कविता ' आर्यन वीकली ' साठीं प्रथम रचली. नंतर ' काळ ' पत्रांतही प्रसिध्द झाली.

वसंततिलका

पौर्वात्य खंड अवघें जित यत्प्रतापें
दारिद्र्य आणि भय कांपति ज्या प्रतापें
नाशासि पारसिक१ तेहि पलांत गेले
विश्वांत आजवरि शाश्वत काय झालें ?

तें जिंकी पारसिक, दे जगता दरातें,
जें दिग्जयी बल तुझेंहि शिकंदरा, त
ध्वंसीत रोम२ तव राजपुरीं रिघालें
विश्वांत आजवरि शाश्वत काय झालें ?

साम्राज्य विस्तृत अनंत असेंचि साचें
त्याही महाप्रथित रोमकपत्तनाचें
हूणें३ हणोनि घण चूर्णविचूर्ण केलें
विश्वात आजवरि शाश्वत काय झालें ?

हा उन्नती अवनतीस समुद्र जातो
भास्वान् रवीहि उदयास्त अखंड घेतो
उत्कर्ष आणि अपकर्ष समान ठेले
विश्वात आजवरि शाश्वत काय झालें ?

१ पारसिक - इराणी पारसिकांचे पहिलें प्रबळ साम्राज्य. तें शिकंदरानें जिंकिलें. २ त्या शिकंदराचें साम्राज्यकेंद्र जो ग्रीस देश तोही कालेंकरून रोमन लोकांनी पादाक्रांत केला. ३ त्या रोमन साम्राज्यानेंही शेंकडों वर्षे अजिंक्य राजवट केल्यानंतर अगदीं रानवट वाटणा-या " हूण " लोकांनीं त्याचेहि तुकडे तुकडे करून टाकले.

जे मत्त फारचि बलान्वित गर्ववाही
उद्विग्न - मानस उदासहि जे तयांहीं

हैं पाहिजे स्वमनिं संतत चिंतियेलें
विश्वात आजवरि शाश्वत काय झालें ?
पुणें, १९०२

19 बालविधवा - दुःस्थितीकथन

परिचय - मुंबईच्या हिंदु युनिअन क्लबाच्या हेमंत व्याख्यानमाला कमिटीने खाली दिलेल्या विषयावरच्या उत्तम कवितेस २० रुपयांचे बक्षीस देऊं केले होते. त्याबरहुकूम ज्या अनेक कविता कमिटीकडे आल्या त्यापैकी रा. श्रीपाद नारायण मुजुमदार, बी.ए. आणि रा. विनायक दामोदर सावरकर यांच्या कविता कमिटीस बहुतेक समान योग्यतेच्या वाटल्यावरून, मूळ रकमेत आणखी १० रुपयांची भर घालून त्यांस प्रत्येकी पंधरा पंधरा रुपयांचे बक्षीस देण्यांत आले. विषय - “ प्रस्तुत सुरु असलेल्या ग्रांथिक सन्निपाताने ज्या हिंदु स्त्रियांवर अल्प वयांत वैधव्याचा घाला पडला आहे, त्यांच्या स्थितीचे वर्णन करून, त्यांचे दुःख कमी करावयासाठी उपाय योजण्यास झटवें, अशी नव्या व जुन्या मतांच्या लोकांस कवीने प्रोत्साहनपर विनंति करणे. ”

आर्या

पाया परवशता ज्या, दुष्काळाच्या शिलांहिं जो रचिला,
 अवनति-कृतांत-केलि-प्रासादा प्लेग कळस त्या खचिला
 नंदनवनसम मोहक सृष्टीचा सारभूत हा देश
 हो दृष्टी धन्य पाहुनि, धरुनि असा प्लेग हृदयें उद्देश
 आर्यावर्ती आला, मुंबइला ठेविलें मग पदाला,
 झाला अंत सुखाचा, ये ऊत अनंतवक्त्र-विपदांला
 जी ऐकिली तयाहुनि शतपट अधिकाचि सुरुचिता धन्या
 पाहुनि भुलला खुलला; वदला: मोहक न भू अशी अन्या
 नाना-स्थल-स्थिता श्री अवलोकुनि नित्य मी नवीनवि ते
 येथ बसेन प्रत्यहिं सृष्टि रुचीला जिथें नवीन विते १०
 केला निश्चय ऐसा, कुरवाळुनि मुंबई भयाण करीं
 हो धिग् न निज जिणें तें, यास्तव बघण्या पुणें प्रयाण करीं
 गोदास्नानास्तव करि श्रीमत्त्रयंबकपुरीस गमनाला,
 आला पंचवटीला तेथुनियां रामराय-नमनाला
 बहु काय वदों ? केले एक्या अब्दांत देशपर्यटना
 पवनाहुनि जवन, नची दमला हा कीं विचित्र विधीघटना
 प्लेग कशाचा आला ? कृतकर्माचाचि भोग अवतरला
 कर्मायत फलाच्या उपभोगावीण कोण भव तरला ?
 केलीं भयाण नगरें, नगरासम दाट सर्व वन वसतें
 दमले नमले गमले हतसत्वचि मंत्र तंत्र सुनवस ते २०
 लाल गुलालें आणिक ओतियलेल्या समग्र कावडिनें

आरक्त नगरमार्गी रक्तप्रिय नाचताति आवडिनें
 " बोलो भाई राम " ध्वनि हाचि दिगंत सर्व नभभर तो
 वातावरणस्थाहीं प्लेगजनक काय तापभर भरतो
 गृहनिर्गत हा येथें लोटचि अपशकुनसूचक धुराचा
 येतो, तत्सह दुःसह हा स्वर कीं विरहतस विधुराचा
 " हे कान्ते ! हे कान्ते ! दे ओ ! तव कान्त मारि हांकेला
 कैसा संसाराचा जड गाडा लंगडा अहा केला
 मी शून्यहृदय, माझी हृदयस्था देवि ती वरा गेली,
 क्षण थांब सखे, येतों हां होडं नको अतीव रागेली " ३०
 तैसा ये कोमलसा कोणाचा येथ रोदनस्वर हा ?
 हां कळलें; मंद रवें रडतो कुणि एक बाल भास्वर हा
 " बाबा, आई गेली टाकुनियां काल, तों तुम्ही मजला
 आजचि या बालाला त्यजुनीयां जावयासि कां सजलां ?
 किंवा गेलास तिला परलोकीं सोबतीस ? सांग मला
 परि बाबा, संसाराक्रमणाय शिशु हा समर्थ कां गमला ?
 परि हाय ! हृदयदाही मंजुळरवसंघ थोर हंबरडे
 येताति कुठोनी हे ? कीं हा पुरदेवताकदंब रडे ?
 " मत्सौभाग्यश्री-पति, मत्प्रिय, मज्जीव, मीनकासारा !
 आटविला एकाकीं प्रीतीचा धवल ओघ कां सारा ? ४०
 कां घा ना प्रत्युत्तर ? कां केला आज हा असा रुसवा ?
 भ्यालें मी; घा रमणा धीर मना अंकिं एकदां बसवा
 उपभोग भोगिला नच संवत्सरही अहो नितांत पुरा
 सजणा ! सजलासि कसा जायाला एकला कृतांतपुरा ?
 जे आपण घालविले प्रेमाच्या चंद्रिका-करें भरले
 आठवती का ते दिन जे निमिषार्धात वाटती सरले ?
 मी एकटीच असतां आपण भिववावया मला आलां
 पाउल चुकुनी वाजुनि म्यां बहू उपहास आपुला केला
 तो डाव धरोनी ता मौन वरा घाबरी करायाला ?
 भ्यालें मी, हांसेन न माझ्या आतां बरीक रायाला ५०

पोटीं राग नसोनिहि उगिच अबोले कितीकदां व्हावे,
 उभयांसही न कळतां कैसें तत्काल बोलुं लागावें
 क्षुल्लकशा मानास्तव कोपें क्षणिकें रुसोनियां बसलों,
 दृष्टीस दृष्टि मिळतां हेतुव्यतिरिक्त उभयही हंसलों
 हें सर्व आठवे का ? देतें तत्स्मरण काय मोद मना ?
 कां प्रत्युत्तर द्या ना प्रिय अबलाहृदयभीतिचे दमना ?
 तरि काय कान्त गेले ? मणिमंगळसूत्र काय मम तुटलें ?
 नष्टा दैवा, तडकुनि केंवि तथापी न हृदय हें फुटलें ?
 जो मम संकट वारिल ऐशाला शरण मी कुणा जाऊं ?
 जाऊनियां या फुटक्या नष्ट कपाळासि केंवि मम दावूं ? ६०
 जातां नाथ स्त्रीचा ती गाईह्नि गाय मानावें,
 सुटका अबलांची त्या करण्या घेसी न कां यमा नावें ?
 बंधू ना, बांधव ना, ना मातापितर ज्या अभागितें
 त्या माझीं दुःखार्ची प्रभुजी ! पोंचति न का नभा गीतें ?
 मी अल्पवयी बाला, माझा सौभाग्यनिधी अहा जळला
 वैधव्याचा दुर्धर भयकर गिरि हा प्रचंड कोसळला
 काय करूं ? जाऊं कुठें ? हो माझे आससोयरे सारे
 तारा अनाथ बाला, छळ बघतां स्वस्थ बैसुनि कसा रे ?
 देतें का कोणी ओ अबलेच्या या मदीय हांकेला
 बोला हो, बोला हो, धीराचा शब्द एक तरि बोला ७०
 छे ! कोण देत बसतो अबलेच्या कर्मकाहणिस मान
 स्वसुखांत मग्न जन हे लेखिति परदुःख कस्पटासमान
 बांधव हो ! परिसतसां का हे दुःखार्त बालिकाबोल ?
 गमताति सत्य किंवा भासति तुम्हांसि सर्व ते फोल ?
 क्षणभर तरि सदय मनें शांतीनें सर्वही विचार करा
 अंधत्व हट्टहि पुरे, न्यायाचा हो इतःपर न विकरा
 आला प्लेग तयाचें ठरवायासी निदान धडपडलों
 कांहीं नचि ये हातां. केवल अतट प्रपातन धड पडलों
 ' इन्स्पेक्शन ' ' डिसइन्फेक्शन ' ऐशीं शेकडों शनं उठलीं

हटवायातें याला परि बापुडिं सर्व आपणचि हटलीं
परि या पराजयाचा दोष नसे तिळहि आपुल्यावरतीं
" यत्रे कृते न सिद्ध्यति को दोषो " तत्त्व संत हें वदती
परि ज्या कोमल बालांवरती वैधव्य-दुःख कोसळलें
विरहाग्नीनें प्रखरें आमस्तकपाद देहही जळले
वैधव्य-जनक त्यांच्या दुःसह दुःखासि शमन करवाया
खर्चियलें का अल्पहि सत्कर्मिं सदय सुमन कर वा या ?
तद्दुःस्थिति अडवाया " इन्स्पेक्शन " कोणचें उभारितसां ?
त्यांच्या दुर्दैवाला कवण्या मंत्रेंकरुनि भारितसां ?
गरिब बिचा-या बाला आधीं अबला, अनाथ त्यावरती
हाय ! तिरस्कृत होती निष्कारण लौकिकांत बावरती ९०
जातां पती अकालीं बालेला शून्य दशदिशा होती
माहेरी श्री नसली, पुसतां मग काय ते दशा हो ती
पायगुणाची आली भक्षायालाची एकदां पतितें
खरतर शब्दशरानें दीर नणंदा अनेत दापति ते
प्रेमानें बोलविण्या ' क्षण माझ्या आज बाइ ओका या '
नाहीं कोणी उरलें मायेंचे दुःख कांहीं ओकाया
युवती बरोबरीच्या पतिसह करिती विलास हांसति तें
पाहुनि, विरहज्वाला जाळी अधिकाचि दुःसहा सतितें
चुकवि संतत वदना लज्जायोगे जनांसि दावाया
कंठी आयुष्यातें धरुनी जीवा मनासि दावाया १००
नेत्र जलें डबडबले, कोमल मृदू गाल जाहले ओले
गेले खोल कपोलहि, क्षयसूचक पांडुरत्व बहु आलें
स्वपतिविना स्वप्नींही परपुरुषीं नाहिं नेत्र जोडियले
जीनें पतिनिधनास्तव सोडियले भोग हार तोडियले
शय्या भूमि निजाया, अशन अहोरात्रिं एक लागावें
जित काममोह असती, सतिमालाकीर्तनीं जिला गावें
तन्मुख अपशकुनास्पद, शुभवदना विश्वयोषिता गणती
सुरभिला भेसुर ते, सौंदर्यागार गर्दभी म्हणती !

८०

स्वस्त्रीच्या निधनोत्तर जरि होति न विधुर अशुभदर्शन ते
तरि विधवांवरि दुश्चिन्हांचे कां व्यर्थ ये सुदर्शन तें ? ११०
व्यर्थचि दुरुक्तवचनें याया विधवांचिया मना चटका
सजते ती न झडावी खलजिव्हा दुष्टकामना चट कां ?
इच्छिति तितुके वेळां विधुरांनीं षड्रसांसि भक्षावें;
नित्यैकभुक्त राहुनि विधवांनीं परि कदन्न लक्षावें
दुकुलालंकाराने विधुरजनांचे शरीर वांकावें
हलक्या वस्त्रें संतत विधवांनीं वपु परंतु झांकावें
मांगल्यप्रद व्हावें विधुरांचें नीचशाहि वदन खरें
गुरु सांगे शिष्याते: विधवेचें अशुभसेंचि पद न खरे
साठीच्या जरठांनो, विधुरांनो, नव वधु खुशाल वरा
लग्नाच्या अष्टदिनीं विधवा परि अन्य ना वरो नवरा १२०
हा न्याय कोण ? कां हो विधवां-विधुरांत भेद हा असला ?
कसल्या अपराधाचा अबलांना क्रूर दंड हा बसला ?
श्रुति काय अनुजेतें देते विधवांसि अशुभ लेखाया ?
सांगाल काय तच्छल हा संमत होय निगनलेखा या ?
किंवा स्मृती ह कथीती ? किंवा दे धर्मशास्त्र संमतिला ?
सदसद्विचारपूर्वक किंवा हें न्याय्य गमतसे मतिला ?
पत्निनिधन विधुराचा सामाजिक हक्क नाश करिना तें
स्त्रीचे समाज-संमत पत्निनिधनें नष्ट कां तरि नातें ?
अस्मत्समाज वर्ते क्रौर्ये जरि ना तथापि अन्यायें
विधवांशीं इतुक्या कीं कींव तयांची परस्थ अन्यां ये १३०
लज्जास्पद आम्हां परि सिध्द गमे, हेचि अन्य ना कांहीं
धर्मानें न्यायानें तर्कानें सद्विवेकमतिनेंही
आजवरी हें पातक अन्यायाचें यथेच्छ सांचविलें
तत्क्षालनें सुकृत्या अजुनि तरी पाहिजेच वांचविलें
त्यांतहि दुर्दैवानें धाडियले प्लेगरोगविष जहर
प्रत्यहिं असंख्य बाला विधवा बनती अपूर्व ये कहर
ऋतुशांतिचेचि दिनीं कितिकांचें कान्तनिधन होय, किती

तत्पूर्वीही वैधव्याच्या वार्तेसि हंत आयकित्ती
 त्यांतहि घडते न असें अपवादास्पद परंतु नित्यहि तें
 ह्यासम न अन्य घातक प्लेगोत्पादक अनंत अत्यहितें १४०
 ज्यांच्या गृहिणी जाती, कालानें ते गृहस्थ होतात,
 कन्यापुत्रहि लाभति घायला धीर स्वस्थ हो तात
 वृद्धाचा सुत गेला, स्वांकीं तो दत्तकासि घेईल
 स्वपिता मरतां तद्विण सुत संसारीं समर्थ होईल
 सर्वासि उपाय असे शास्त्रानें वा सुरूढीनें विहित,
 परि न दया ये उभयां विधवांचें साधण्यास तें विहित
 शास्त्रें उपेक्षिल्या त्या छळिल्या रूढीनें तयांत शतपट हो
 अबलांना विधवांना अजुनि तरी तारण्यास खटपट हो
 आतांहि जरि उपेक्षा दुःस्थितितुनि त्यांसि उध्दरायातें
 तरि हा पातकपर्वतशक्त न होइल धरूं धरा यातें
 वैदिक हो भिक्षुक हो उध्दारक हो अहो सुधारक हो
 सदय मनानें कोणी अबलांना संकटांत तारक हो
 अवलोकितां न पतिचें वदनहि, वैधव्य मात्र अवलोकी
 कां तत्पुनर्विवाहा प्राप्त असो संमती न नव लोकीं ?
 धर्माभिमान म्हणजे काहीं सुविवेकशून्यता नाही
 कालस्थितीवश धर्मही आहे हें तत्त्व मान्य मान्यांही
 सुज्ञानें सुविचारें स्थित्यनुसारें स्वधर्म सुधरावा;
 आपद्रतिचा धोपट मार्गचि हा हट्ट व्यर्थ न धरावा
 संस्थापक धर्माचे, जाते श्रुतिशास्त्रतत्त्वकर्माचे
 आचार्यही स्वकर्म स्थापिति औचित्य ह्याचि मर्माचें १६०
 त्या गादीचे स्वामी आम्हां तत्समचि पूज्य होतात;
 त्यांसचि विनवूः वारा अबलांचें दुःख पूज्य हो तात !
 साठीचा वृद्ध कपी नववधु तारुण्यरूपभवन वरी,
 तेंवि न मागों आम्ही जरठा विधवाहि होउ नव नवरी
 परि ज्यांसि पतिसुखाची आली कांहीच कल्पनाही ना
 त्यांच्या पुनर्विवाहा म्हणणें घेउनि विकल्प नाही, ना ?

१५०

आतांहि जरी घाना अपुला ह्या मागणीस परवाना
 हा प्लेग स्त्रीजाती नष्ट कराया धरील परवा ना
 ऐसें पुसाल हांसुनि कीं स्त्रीपुरुषांसि हा समान वधी
 स्त्रीचाचि द्रव कां हो ? जाणुं न शकणार खास मानव-धी १७०
 तरि परिसा आधिं वधी पुरुषांइतुक्या स्त्रिया, परी वरि तो
 पुरुषां मारोनि वधू त्यांच्या मेल्यासमानची करितो
 ऐसा कहर दुहेरी प्लेग करी स्त्रीजनांवरी भारी
 तारा त्यांसी भगवन् अबला होतील फार आभारी
 आपण अस्मध्दर्माचार्य असां आपुल्याविणें कांहीं
 होणार सर्वसंमत ऐशी सद्योजना न लोकांही
 ज्या दिन बालविधवा, या त्यांसि पुनर्विवाह-संमतिला
 व्हा सदयहृदय सकृप जें होइल मान्य सत्य सत्तिला
 अपमानास्पद वर्तन विधवांप्रति नित्य जे समाज करीं
 आज्ञादंड धरोनी तत्प्रतिषेधा कराचि आज करीं १८०
 विद्यादाना घावें शाला स्थापोनि प्रौढ विधवांतें
 अज्ञान सुविद्येनें नष्टचि अर्भे अनेकविध वातें
 विद्यादान स्त्रीप्रति अर्थ न परि तें अनर्थ करणार
 वदति, सुधाप्राशक तो अमरत्व न मृत्युलाच वरणार
 म्हणतील सुधा-पेया, परि दैत्यां देउं देव ना सजती
 तरि काय मायभगिनीवर्गा ते दैत्य लेखण्या धजती ?
 विधवा विदुषी व्हाया स्थापुनि अनाथबालिकाश्रम ते
 जोडा पुण्य, न होईल तुष्ट बघुनि दीनवालि का श्रम ते ?
 नीतिव्यवहारादिक थोरांच्या रम्य सत्कथा शिकवा
 हंगाम ज्ञानाचा सच्छिक्षावृष्टिनें सदा पिकवा १९०
 होईल सुशिक्षितसा विदुषींचा वर्ग येथ नव लोका
 गृहशिक्षण देउनि जो तारिल भावि प्रजेसि अवलोका
 तारायाला माता भगिनी लेकी स्नुषा स्वभावजया
 होईल कोण सिध्द न, अहा ! असे मानवी स्वभाव जया ?
 कुंकुमविरहित भालें युवतीजनांचीं असंख्य संतत तीं

पाह्नि लज्जायोगें खेदें झांकोत नयन संत-तती
वृद्ध तरुण नविन जुने नेमस्त जहाल लोक तरि सारे
व्हारे सुसज्ज विधवा-दुःस्थितीहरणासि आजि परिसा रे
सत्वर कडाड मोडा हानिद ह्या रूढिचा महा खोडा
तोडा दुःस्थिती-बेडी अबला तारोनि धवलयश जोडा २००
धर्मा तारायाला, अज्ञाना रूढिच्या हरायाला,
कार्लीं कार्लीं येवो भक्तावन ईश तो करायाला
ठेवी लेखनिला हे विश्वेशा विनवुनी विनायक तो
नायक तो जगताचा भक्तस्तवनासि मुदित आयकतो
पुणें, १९०२

20 हे सदया गणया तार

चाल - तूं टाक चिरुनि

हे सदया गणया तार । तुझ्यावरि भार

तूं मायबाप आधार । तुझ्यावरि भार

किति देश-शत्रु भूतलीं

ह्छत्रु सहाही परी

शापें वा सुशरें जाळी

तो ब्राम्हण आतां खाई परक्या लाथांचा बा मार

१

देशावरि हल्ला आला

पुरुष तो लढोनी मेला

स्त्री गिळी अग्निकाष्ठाला

रजपूत परी त्या परवशतेचें भूत पछाडी, तार

२

अटकेला झेंडा नेला

रिपु-कटका फटका दिधला

दिल्लीचा स्वामी झाला

तो शूर मराठा पाहिं तयाचे खाइ न कुतरें हाल

३

नाशिक, १९०२

२२. शिववीर

चाल - स्त्रीगीताच्या चालीवर

यवनांचा झाला, अवनीला भार

सुंदर मंदीरें भंगीलीं पार

वेद-शास्त्रें नष्टांनीं भ्रष्टविलीं सारीं

गोमाता देखतां मारी

ब्राम्हण मत्तानीं लत्तानीं हणिला

प्रभुवर भूवर शिववीर झाला

१

हिंदुंच्या देशाचे बघुनिया हाल

जगताची जननी ती जाहली लाल

यवनांना क्रोधाने वधण्यासी आई शिवनेरीं शिवबासी जननासी देई सुस्वरां किन्नरां आनंद झाला प्रभुवर भूवर शिववीर झाला	२
रामा कौसल्या कीं कृष्णा यशोदा शिवराजा जिजाई साजे जन्मदा श्रीरामें राक्षस-हननासी केलें यवनांना नाशीन तैसे मी बोले सुकलांनीं शशिसम तो वृद्धिगत झाला प्रभुवर भूवर शिववीर झाला	३
जयजयजी रघुविरा, गर्जना झाली श्रीरामदासांची मूर्ती उदेली शिवभूषे पायीं दृढ भालाला केलें स्वामींनीं मस्तकीं हस्ता ठेवियलें देशा धर्मा तारीं, उपदेश दीला प्रभुवर भूवर शिववीर झाला	४
मातला अफजुल्ला यवनांत भारी तुळजापुरीं भंगी भवानी सारी करकर चावोनी अधरांला धावे शिवरायाचेवरि, परि दुःखाला पावे उदरा वीदारोनी नीचाला वधिला प्रभुवर भूवर शिववीर झाला	५
स्वातंत्र्यदेवीचा गोंधळ केला यजमानस्वामी श्रीशिवराय आला सांवळ्या रंगाचे शूर मावळे प्रेमानें अभिमानें गोंधळी झाले पारतंत्र्याचा मग बोकड चिरिला प्रभुवर भूवर शिववीर झाला	६
धर्माला तारियलें अरिवर मारियले	

स्वातंत्र्या संपादुनि देशा शोभविलें
अवतार-कृत्याला पूर्णत्वा नेलें
छत्रपती शिव नृप मग निजधामी गेले
सविनायक कविनायक गाती कवनाला
प्रभुवर भूवर शिववीर झाला
त्र्यंबकेश्वर, १९०३

७

21 श्रीबाजी देशपांडे यांचा पोवाडा

चाल - चंद्रकांत राजाची

जयो स्तु ते श्रीमहन्मंगले शिवास्पदे शुभदे
स्वतंत्रते भगवति ! त्वामहं यशो-युतां वंदे
स्वतंत्रते भगवति ! या तुम्ही प्रथम सभेमाजी
अम्ही गातसों श्रीबाजीचा पोवाडा आजी
चितोडगडिंच्या बुरुजांनो त्या जोहारासह या
प्रतापसिंहा प्रथित-विक्रमा, या हो, या समया
तानाजीच्या पराक्रमासह सिंहगडा येई
निगा रखो महाराज रायगड की दौलत आई
जरिपटका तोलीत धनाजी संताजी या या
दिल्लीच्या तक्ताचीं छकलें उधळीत भाऊ या
स्वतंत्रतेच्या रणांत मरुनी चिरंजीव झाले
या ते तुम्ही राष्ट्रवीरवर, या हो, या सारे
घनदाट सभा थाटली । गर्जना उठली । घोर त्या कालीं

जय स्वतंत्रतेचा बोला

जय राष्ट्रदेविचा बोला

जय भवानि की जय बोला

तुम्ही मावळे बोला हरहर महादेव बोला
चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला १
हरहर गर्जुनि सर्व मावळे वीर सज्ज असती
परंतु कोठें चुकले बाजी यांत न कां दिसती ?
हाय हाय तो म्लेंच्छांसंगें घडित बैसलाची
स्वदेश-भूच्या पायासाठीं बेडी दास्याची !
ऐकुनियां शिवहृदय तळमळे म्हणे ' दूत हो जा
बोधुनि वळवा वीर बाजि तो तुम्ही राष्ट्रकाजा '
शिवदूत तेधवां जाती । बाजिला वदती । सोड रे कुमती
कां जिणें तुच्छ हें नेशी ?

कां म्लेंच्छ कसाई भजसी ?

कां दास्य-नरकिं तूं पचसी ?

स्वराज्य नाही स्वदेश नाही धिक् त्या देहाला
चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला २
बाजीराया, म्लेंच्छ सबळ हा दोष न काळाचा
ना देवाचा, ना धर्माचा, किंवा नशिबाचा
देशद्रोही चांडाळांचा भरला बाजार
गुलामगिरि जे देती त्यांना निष्ठा विकणार
तुम्हींच ना स्वातंत्र्य चिरियलें या पोटासाठीं
तुम्हींच ना रे भूमातेच्या नख दिधलें कंठीं
हो सावध बाजीराया । दास्यिं कां काया । झिजविसी वांया ?

तुज भगवान् श्रीशिवराजा

स्वातंत्र्यप्राप्तिच्या काजा

बोलावी तिकडे जा जा

देशभक्तीची सुधा पिउनि घे प्रायश्चित्ताला
चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला ३
शिवदुताचे बोल ऐकूनी बाजी मनिं वदला
काळसर्प मीं कसा उराशीं मित्र म्हणुनि धरिला
घरांत शिरला चोर तया मीं मानियला राजा
बंड बोललो शिवरायाच्या परमपूज्य काजा
माता माझी भ्रष्टविली मी राजनिष्ठ त्यांशीं
या पाप्यानें युध्द मांडिलें देश-रक्षकाशीं
जा सांग शिवभूपाला । अशा अधमाला । राजनिष्ठाला

त्वां आधी शतदां चिरणें

तुजकरवीं घडतां मरणें

पावेन शुध्दि मग मानें

तुझ्या करींच्या तरवारीच्या घेइन जन्माला
चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला ४
देशभूमिच्या कसायास कां इमान मी दावूं

भाकरि देतो म्हणुनि तयाच्या चाकरीस राहं
 कवणाची भाकरी बंधु हो ! चाकरि कवणाची
 भाकरि दे भूमाता, चाकरि तिच्या घातकांची
 राज्य हिसकिलें, देश जिंकिला त्या पर अधमासी
 राजनिष्ठ तूं राहुनि कवण्या साधिसि नरकासी
 ही गुलामगिरीची गीता । राजनिष्ठता । यापुढें आतां

मद्देशनि माझा राजा

तो प्राण देव तो माझा

मी शरण शिवा सांगा जा

राख उडाली प्रदीप्त बाजी वैश्वानर ठेला
 चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला ५
 लोट धुळीचा सुटला अवचित दीन शब्द उठला
 लगच करुनि सिद्धिनें पन्हाळगड वेढुनि धरिला
 लक्ष्मीचें मृदू कमल, शारदासुंदरिचा वीणा
 स्वतंत्रतेचा कलिजा अडके गडांत शिवराणा
 अफझुल्ल्याच्या वधा स्मरोनी फाजल सुत त्याचा
 करितो पण तो शिवभूपाला जिवंत धरण्याचा
 बापासि तुझ्या जो खडे । चारि रोकडे । जाशि त्याकडे

जीवंत धरूं तरि साचा

जीवंत पवन धरण्याचा

अभ्यास अर्धी कर याचा

खुशाल हरणा मग तूं धावें धरण्या वणव्याला
 चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला ६
 बाजि लागला शिवभूपाच्या थोडा कानाला
 हार्तीं भाला एक मावळा गडाखालिं आला
 सिद्धि पहातां चुकुनि हात समशेरीला गेला
 दावुनि त्याला मुजरा केला धीट नीट वदला
 शिवाजि राजा जिवंत येतो तुमच्या गोटाला
 उघां सकाळीं करूं गड खालीं कळवीं तुम्हांला

ऐकूनी सिद्धी बहू फुगला । रिपूजन भुलला । परस्पर वदला

अजि खान खान खानाजी

हुए शिकस्त मराठे आजी

फिर लढते क्योकर आजी

चलो शराब उडाये ताजी

आप लेओ आप लेओ जी

आप गाजि । आप तो रणगाजी

झिंगविला अरि-सर्प फुंकुनि पुंगी गुंगविला

चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला ७

गुंगविला अरि-सर्प ! शिवा गारोडि गडावरि तो

प्रहर रात्र उलटतां मराठी जादू मग करितो

कृष्णपक्षिंच्या काळ्या काळ्या त्या रात्रीं दडल्या

गर्द झाडिला भिठनि चांदण्या बाहेर न पडल्या

अशा तमीं किलकिलें दार कां तटावरी झालें ?

बाजि निघाले श्रीशिव आले आले शत भाले

भाला खांधावरी मराठा घोड्यावरि स्वारी

भरितां, घोडा थै थै नाचे-तोंच शीळ आली

वीर हो टांच घोड्याला । बाण हा सुटला । अडविणें त्याला

रिपु तुडवित व्हा व्हा पार

चौक्यांसि तुम्हां दावील

काजवा चोर कंदील

गेला गडतळ गेला सत्तर मैल भूप आला

चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला ८

तुरी सिद्धिच्या हातीं देठनि सुटतां शिव नृपती

' अब्रह्मण्यम् ' कितिक भाबडीं भोळिं भटें वदती

' अब्रह्मण्यम् ' यांत काय रे दोष कोणता तो

आला ठक ठकवाया उलटा भला ठकविता तो

साप विखारी देशजननिचा ये घ्याया चावा

अवचित गांठुनि ठकवुनि भुलवुनि कसाहि ठेचावा

ये यथा प्रपद्यन्ते माम् । भजाम्यहं ताम् । तथैव धीमान्

भारतीं कृष्ण वदला हें

अभमासि अधम या न्यार्ये

रक्षिले राष्ट्र शिवराये

राष्ट्ररक्षका सावध रे रिपु हुडकित तुज आला

चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला ९

‘ पायां पडतो हात जोडतो बाजि तुला राया

गड अवघड रांगणा तिथें तुम्हें जाणें या समया

राष्ट्र-देविचा हस्त कुशल तूं तरि लाखों भाले

अम्हांसारिखे मिळतिल चिरतिल चरचर रिपु सारे ’

“ जाऊं काय मी बाजि, मृत्युमुखिं ढकलुनि तुम्हांला

कधीं शिवा जातिचा मराठा मृत्यूला भ्याला ?”

‘ चढा गड तुम्ही यशोदायिनी तोफा पांच करा

तोवरि लढवूं, गनीम अडवूं खिंड करूं निकरा

वसुदेव तूंच शिवराया । कंसकपटा या । करूनिया वांया

स्वातंत्र्य कृष्ण-चिन्मुर्ती

जा घेउनि अपुल्या हातीं

गडगोकुळांत नांदो ती ’

गडीं चालला शिव तो खिंडित ‘ दीन ’ शब्द उठला

चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला १०

आले आले गनीम खिंडित चवताळुनि आले

झाले झाले सज्ज मराठे सरसावुनि भाले

संख्या दुप्पट रिपुची परि ते निकरानें भिडती

हरहर गर्जुनि समररंगणीं तुटोनियां पडती

खडगांचे खणखणाट त्यांमधिं शर सणसण येती

मारण-मरणावीण नेणती रणीं वीर रंगती

तो हरहर एकचि झाला । वदति जय झाला । म्लेंच्छ हो हटला

चला चढवा नेटाचा हल्ला

वीरश्रीचा करा रे हल्ला

निकराचा चालुं घा हल्ला

मारित हाणित हटवित म्लेंच्छा खिंडपार केला
 चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला ११
 म्लेंच्छ हटवितां बाजी वळुनि गडाकडे पाहे
 श्रीशिव चाले मार्ग बघुनिया वीर गर्जताहे
 गडांत जाईल राष्ट्र-देविचा जिवलग शिवराणा
 तोंवरि लढवूं खिंड शूर हो हा अपुला बाणा
 ह्या बाण्याच्या आधिं संगरीं जरि घडतां मरणें
 पुनर्जन्म तत्क्षणीं घेउनी पुनः पुन्हा लढणें
 रघुराया रावणहरणा । कंस-मर्दना । भो जनार्दना।

लाडक्या देशजननीचे

स्वातंत्र्यरक्षणीं साचें

हें प्राणदान जरि अमुचें

पवित्र हें जरि त्वर्य हें जरी दे तरी सुयशाला
 चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला १२
 आले आले गनीम चालुनि पुनरपि तों आले
 झाले झाले सज्ज पुनरपि उठावले भाले
 ' दीन दीन ' रणशब्दा ' हर हर महादेव ' भिडला
 भिडला ओष्ठीं दंत मस्तकीं रड्ग वक्षिं भाला
 हल्ला चढवित परस्परांवरि पुनः पुन्हा तुटती
 नटुनि योद्धे समरभोजनीं वीररसा लुटती
 कचरला मराठी भाला । बाजि तो आला । तोलुनि धरला ।

रणिं रंग पुन्हां ये साचा

गर्जती मराठे रिपुचा

घ्या सूड म्लेंछरक्ताचा

त्याचा मस्तक चेंडू साचा

समररंगणीं चेंडुफळीचा डाव भरा आला
 चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला १३
 डाव उलटला म्लेंछांवरि तो पुन्हा परत हटला

जय झाला परि वीर मराठा बहुतांशीं पडला
 तिकडे गडिंच्या तोफा अजुनी पांच कां न सुटती
 वीर मराठे सचिंत आशबंध सर्व तुटती
 तशांत घेउनि ताजी टोळी फाजलखां येतो
 धन्य बाजिची । पुन्हा उसळुनी रिपुवरी पडतो
 खिंड-तोफ तिजमधुनी गोळा सुटला श्रीबाजी
 रणीं तळपतो वीरश्रीचा रणनवरा आजी
 तों गोळी सूं सूं आली । अहा त्या कालीं । मर्मिं ती शिरली

श्रीबाजी विटहळ पडला

मागुतीं तत्क्षणीं उठला

बेहोष वीरवर वदला

तोफेआधीं मरे न बाजी सांगा मृत्यूला
 चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला १४
 थांबा बाजी जखम तरि पुरी बांधुं घा थांबा
 हरहर रणिंचा ऐकुनि वीरा उसळुं नका थांबा
 जखम कुठें रे फक्त असें मी तृषाक्रांत थोडा
 रिपुरक्ताला पितों घटघटा सोडा मज सोडा
 खरी जखम भू-आइस माइया फोडी हंबरडा
 ओढुनि अरिचीं अतडिं बांधुं घा पट्टी तिला सोडा
 भले मराठे लढा तसेचि आलों मी सोडा
 लढा लढा सोडा हो मजला म्लेंच्छ पुरा झोडा
 होईल तोफ शिवबाची । क्षणीं दा क्षणिंची । खिंड लढवाची

फेडाया ऋण या भूचें

अजि उष्ण बिंदु रक्ताचे

घा मोजुनि मुद्दल साचें

तिला व्याज स्वातंत्र्य देउनि फेडा कर्जाला
 चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला १५
 काय वाजलें बाजीराया बार न गडिं झाला
 शिळा कोसळे पान सळसळे पक्षी ओरडला

लढा तरी मग चला वीर हो रणांत घुसलों मी
 रक्तं मढवूं लढवुं खिंडिची तसू तसू भूमी
 शपथ तुम्हांला वृक्ष-पक्षि-जल-शिला-तेज-वारे !
 आम्ही पडतां तोफेपूर्वी लढा तुम्ही सारे
 तों बार धडाधड झाले । प्राण परतले । हास्यमुख केलें

हा पहिला बार शिवाचा
 हा दुसरा निजधर्माचा
 हा तिसरा निजदेशाचा
 हा चवथा कर्तव्याचा

बार पांचवा धडाडला हर बोला जय झाला
 चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला १६
 खबरदार यमदुता ! पड्डे श्रीबाजी प्रभु हा
 स्पर्शुं नको तद्विद्युतेजःपुंज दिव्य देहा
 स्वतंत्रतेच्या पूर्वी हा रणतीर्थाला गेला
 देशशत्रुरक्तांत न्हाउनी लालभडक झाला
 त्याच्या वक्षःस्थळीं रुळे रिपु-रंडांची माला
 तीवर हरहर महादेव हा घोर मंत्र जपला
 बघ देवदूतही आले । सूर्य हे आले । इंद्र हे आले

सुरगुरू सुरतरू सार
 अणि देव वर्षति तारे
 मधु मृदुल वाहती वारे

ओवाळी सत्कीर्तिसुंदरी श्रीमत् बाजीला
 चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला १७
 दिव्य धुनीचा चकचकाट कां विश्वोदरिं भरला
 रथ श्रीमती स्वतंत्रताभगवतिचा अवतरला
 ऊठ चितोरा ऊठ देविला उत्थापन घाया
 प्रतापसिंहा प्रथितविक्रमा उठिं मंगल समया
 भूमातेच्या तान्ह्या उठिं कां वीत-चिंत व्हा ना
 असे कुशल रांगण्यांत तुमचा जिवलग शिवराणा

स्वतंत्रतेचा हा पोवाडा ऐकाया आला
उठा सर्व स्वातंत्र्यवीरवर जयमंगल बोला
श्रीस्वतंत्रता भगवती । आपुल्या रथीं । बाजिला घेती
गंधर्व तनन तों करिती
दुंदुभी नभीं दुमदुमती
श्रीबाजी स्वर्गा जाती

करी चराचर विश्व बाजिच्या जयजयकाराला
चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला १८
तदा मराठे रणीं पड्डले जे आणिक सुर ते
पावनखिंडित बसुनि तिजसह जाति नभःपंथें
श्रीबाजीचें रक्त पेरिलें खिंडित त्या काला
म्हणुनि रायगडिं स्वातंत्र्याचा थोर वृक्ष झाला
अहो बंधुंनो ! पूर्वज ऐसे स्वतंत्र रणगाजी
स्वतंत्र त्या पूर्वजां शोभतां वंशज का आजी ?
विनवि विनायक यांतिल घ्यावें समजुनि अर्थाला
चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला
स्वराज्य नाहीं स्वदेश नाहीं धिक् या देहाला
चला घालुं स्वातंत्र्य-संगरीं रिपूवरी घाला १९
नाशिक, १९०६

22 तारकांस पाहून

परिचय - मुंबई सोडून बॅरिस्टर होण्यासाठी १९०६ साली विनायकराव विलायतेस निघाले. लांबच्या समुद्रप्रवासांत कित्येक दिवस खाली समुद्र नि वरती आकाश यांचाच कांहींच दिसत नाही; वादळही सुटतात, समुद्र लागतो. घरची प्रियकर माणसे दुरावल्यामुळे मनास उदास वाटते. बहुतेक समुद्रप्रवाशांप्रमाणे पहिल्यानेच घर सोडलेल्या तरूण विनायकरावांचेही मन प्रियजनांच्या आठवणी येऊन कासावीस होई. तेव्हा केवळ करमणूक म्हणून वादळी व निरभ्र रात्री ते बोटीच्या डेकवर फिरत. त्यावेळी त्यांनी खालील कविता रचली.

चाल - चंद्रकांत राजाची

सुनील नभ हैं, सुंदर नभ हैं, नभ हैं अतल अहा
सुनील सागर, सुंदर सागर, सागर अतलचि हा
नक्षत्रांही तारांकित हैं नभ चमचम हांसे
प्रतिबिंबांही तसा सागरहि तारांकित भासे
नुमजे लागे कुठें नभ कुठें जलसीमा होई
नभांत जल तें, जलांत नभ तें संगमुनी जाई
खरा कोणता सागर यांतुनि वरती कीं खाली
खरें तसें आकाश कोणतें, गुंग मती झाली
आकाशीचे तारे सागरिं प्रतिबिंबित होती
किंवा आकाशीं हे बिंबति सागरिंचे मोती
किंवा आकाशचि हें सगळें कीं, सागर सगळा
भवसागर बोलती पुराणीं प्रथित ऋषी ज्याला
* * *

हे चांदणी ! सुखशीतल गमसी तशीच असशीना
आगचि१ लागो लोळ आगिचा तुजसी वदत्यांना
विमल विरल मेघांची दुलई ओढुनि निजलीसे
अशा अप्सरेचिया अवावृत वदनासम विलसें
आल्हादक किति चंद्रबिंब हें नंदसुधा झरतें
फुटो भिंगर तें भिकार त्या जें मसणासम करतें
चंद्र चांदण्या असेंच अंतर मापुनि देवानें
खचल्या नभिं नी नयनीं कांचा सुललित बेतानें
त्याचें रिझवो रूप जना कीं आल्हादक कोळें

फुटोत ते त्या विद्वप करिते दुर्बिणिचे डोळे

* * *

कथिति ज्योतिषी तसे आजिचे लोळ कुणी तारे
 असतिल दुसरे, नव्हेत हे, हे अमृत-बिंदु सारे !
 कीं जें असुरां-सुरांमधें क्षीराब्धि-मथनकालीं
 अमृत-कलश वरि येतां ओढाताण सबळ झाली
 ओढाताणित इतस्ततः त्या अमृत-बिंदु गळले
 तयांचि तारे म्हणुनि ज्योतिषी भले भले चकले
 कीं बघुनी अप्सरो-गणें हीं वसुधेवरि खालीं
 चमेलि, जाई, जुई, मोगरा, मालतिही फुलली
 त्यांच्या नंदन-वनिहि असाविं ऐशीं काम्य फुलें
 यास्तव पेरुनि देति अप्सरा हास्य नभीं अपुलें

१ ह्या चिमुकल्या चांदण्या नसून हे मोठमोठे ज्वालागोल-आगीचे डोंब आहेत असें जें ज्योतिषशास्त्रज्ञ सांगतात त्यांच्या त्या शोधाला आग लागो. २ दुर्बिणीचें भिंग, कारण दुर्बिणीनें चंद्र हा एक ओसाड, रूक्ष नि निर्जीव उपग्रह आहे असें दिसतें.

हास्य-लते सुरसुहासिनींच्या आलीं ऋतुंत फुलें
 तयांचि तारे म्हणुनि ज्योतिषी भले भले चकले
 थवे काजव्यांचे कीं नंदनवनिंच्या चकचकले
 तयांचि तारे म्हणुनि ज्योतिषी भले भले चकले
 सुनिल शालुवरि मायेच्या१ लकलकती टिकले
 तयांचि तारे म्हणुनि ज्योतिषी भले भले चकले
 सुवर्ण-गौरा-गौरी श्रीहर लीलारत झाले
 थाप पडे तों द्वारीं श्रीहरि भेटाया आले
 नगना लगबग गिरिजा धांवे सावरुं शालूला
 हिसका बसुनी हार गळ्यांतिल तटकन तो तुटला
 त्या हारांतिल मोतीं सैरावैरा ओघळले
 तयांचि तारे म्हणुनि ज्योतिषी भले भले चकले
 दशाननें पळवूनि जानकी नभःपथें नेली

अश्रुबिंदु जे देवी टपटप ढाळित त्या काळीं
 तेचि राहिले असे चकाकत जाणों दिव्यबलें
 तयांचि तारे म्हणुनि ज्योतिषी भले भले चकले
 आकाशाच्या ग्रंथ-संग्रहालयासि अर्पियला
 कालें२ ग्रंथ प्रचंड विश्वेतिहास जो लिहिला
 रौप्यमुद्रिकांकित तभदागां अनुक्रमें रचिलें
 तयांचि तारे म्हणुनि ज्योतिषी भले भले चकले

* * *

१ माया म्हणजे प्रकृतिदेवी. २ विश्वेतिहासाचा प्रचंड ग्रंथ काळाने लिहिला, कारण विश्वाच्या इतिहासाची माहिती काळापेक्षां कोणाला जास्त असणार आणि त्या विश्वेतिहासाच्या प्रचंड ग्रंथाला पुरेसें ग्रंथालय म्हणजे एकच आकाश.

परी सागरा, सांग काय ही लटपट ? ही कुठली
 चटकचांदणी कवण ? नभांतुनि निसटुनिया विपलीं
 रात्रीं ऐशा अशी एकटी लगबगिनें घुसली
 तुझिया जलमंदिरीं सर्वेचि दिसेनशी झाली
 लाजुं नको, जा भोग विलासा कामोत्सुक तूं ती
 तुझिया शतजलतरंगमंजुल१ सुखा साथ दे ती
 प्रेमाची चांदणी परंतू ज्यांची दूर वसे
 किती प्रवासी तळमळती बा, तुझ्या निकट ऐसे
 तुझा तुझ्या चांदणिशीं पाहुनि प्रिय संगम साचा
 तव मत्सर ना, परी छळी त्या वियोग दयितांचा !

* * *

हे ता-यांनो, जाणतसां का कुठुनि तुम्ही आलां ?
 कुठें चाललां कवण हेतु ह्या असे प्रवासाला ?
 कवण हेतु तो ज्यास्तव तुम्हीं गगनगामि व्हावें
 सूर्यापासुनि इतुकें दूरचि भूनें विचरावें
 गजराजाहुनि फुलपांखरुंची सुरंग शोभावें
 बीज फुलावें, फुलुनि सुकावें, सुकुनि बीज व्हावें
 लहान मोठीं घटीका-यंत्री बहुविध यंत्रें तीं

स्वस्वगतीनें परि एक्याची साध्यास्तव फिरती
असा कोणता हेतु जयाच्या सिध्दीस्तव सार्ची
विश्वाच्या या चक्रें फिरती भव्य घड्याळाचीं
अम्हां कळेना म्हणूनि पुसतों तुम्हां कळे का तें
का न कळत वर्तावें जाणति इतकेंची जातें !

समुद्रमार्ग, १९०६

१ श्लेषानें ' जलतरंग ' वाचे.

23 श्रीमान् राजे कृष्णशहा यांस

श्लोक

यद्यद् विभूति-द्युतिमत्सुसत्त्वं
तत्तद् मदात्म-प्रभवं शृणु त्वम्
इति स्वयं श्रीभगवान् प्रसिद्धं
गीता-वधू-रत्नमुवाच तत्त्वम्
श्रीमान् नृपा ! तूं द्युतिमान् तसाची
विशिष्टता व्यक्त तुझ्यांत साची
चिदंश ते यास्तव ईश्वराचे
रूपीं तुझ्या व्यक्त असावयाचे
पट्टाभिषिक्ता ! स्वयमेव आणी
सक्षेम कीं ती तव पट्टराणी
कीं मौक्तिकीं, त्या सरितांत, आणी
तुझ्या कृपाणांत सतेज पाणीर ?
परस्परालिंगन-लालसा ती
नृपाल-राज्ञी विसरोनि जाती
सस्पर्ध यच्चुंबन जें कराया
वर्धिष्णु कीं तो युवराज राया ?
कीं कान्त-कंठी विलसे सलीला
चंपावती चंपक-पुष्पमाला

१ जव्हार संस्थानचे अधिपति. २ हा श्लिष्ट शब्द. तेज, जल आणि धारेची तीव्रता असे तीन अर्थ अनुक्रमें.

श्रीराजबंधु प्रमुखास राया
सुदक्ष कीं लोकहिता कराया ?
कीं द्रव्य आणी गुण ते निधानीं ?
प्रपूर्ण ऐशी तव राजधानी
गुणज्ञ, वेत्ता, अधिकार-भारी
समर्थ कीं तो तव कारभारी ?

लता तरू संगमिं हांसती कीं ?
रता स्वकांतासि महासती कीं ?
सुदुग्ध कीं वत्ससहीत गाई ?
तुझे नर्भी कीं खग गीत गाई ?
बंडासि दंडोनि प्रजा उदंड
आनंदवी कीं तव राजदंड ?
नराप्रती पाळुनियां त्रिकाल
यथार्थ कीं त्वत्पदवी नृपाल ?
आणी पवित्रा पदवी अशी ही
नृपा तुला जो जगदीश देई
तया चरित्र प्रभु राघवाचें
अहर्निशीं वाचिसि कीं स्ववाचे ?
सिंधुमधें राक्षस-बेट लंका
दे रावणा जन्म जगत्कलंका
गांजी बळें आर्य-वसुंधरा ही
माता नृपा आपुलि सुंदराही

१ कोशांत.

भूक्रंदनें राघव चापपाणी
सलज्ज आणी नयनांस पाणी
म्हणे “ रिपुनें उपमर्द केला
धिक्कार माझ्या तरि जीविताला
बटीक जाती असतां हि हाय
राजा मला मी म्हणवीत काय
छातीवरी रावण हाणि लाथा
घालूं तरी कीं मुकुटासि माथा ?”
शत्रूवरी श्रीरघुनाथ घाला
घालावयाला चिर सज्ज झाला
छाटी अरीच्या दशकंधराही

करी स्वयं मुक्त वसुंधरा ही
चरित्र उब्दोधक राघवाचें
चरित्र उत्तेजक राघवाचें
चरित्र सांकेतिक राघवाचें
अहर्निशीं वाचिसि कीं स्व-वाचे ?
नृपा तुला तो जगदीश देई
सद्राजवंशीं जनु पुण्यदायी
तूं भाग्यशाली तुजवीण पाहीं
तुझ्या प्रजे आश्रय अन्य नाहीं
म्हणोनि एक्या करिं मागणीतें
स्वार्थार्थ कांहीं न लगे मला तें
कमी तुम्हीं तें मज काय केलें
व्हावें तरी मन्मन हें भुकेलें ?
लंडन, १९०६

परंतु कीं आर्य-वसुंधरा ही
माता नृपा आपुलि सुंदरा ही
गेलें तिचें तें तिज घावयातें
झटेन ह्या दे वचनासि मातें

आर्या

दुर्गम जव्हारच्या त्या रानींचा व्याघ्र जो महाराणा
श्रीकृष्ण शहा त्यांच्या राजसभे हा मदीय नजराणा
लंडन, १९०७

24 हिंद सुंदरा ती ।

चाल - घेऊनि ये पंखा

हिंद सुंदरा ती, वसुंधरा । धन्य-प्रसवा ती ॥धु॥

ऋग्यजुःसामवेदा । उपनिषत् ज्ञान छंदा

प्राचीना गायत्री । देवी संधात्री १

भरद्वाज जनका । वसिष्ठ शुकसनका

श्रीगर्गा ऋषिवर्गा । अशां जन्मदात्री २

रामायणकविला । श्रीमत् वाल्मिकिला

व्यासार्ते शिकवीते । बोल बोबडे ती ३

रघु नल दाशरथी । धर्मराज नृपती

हे मातर् ! हे मातर् । वदुनि जिला नमिती ४

गार्गयी विदुला । सीता द्रौपदिला

झांशीच्या लक्ष्मीला । उभदव दे पोटीं ५

गौतम चैतन्या । गुरु नानकांना

स्तन्य जिचे धन्य करी । त्रिजगन्मान्या ती ६

प्रताप शिव बंदा । श्रीहगुरु गोविंदा

संभव दे उभदव दे । दे जी उत्स्फूर्ती ७

शास्त्रांची सुखनी । सुकलांची नलिनी

सुजल जला, सुफल फला । रुचिर रस-स्त्रवती ८

देइ अशां प्रसवा । जिचा धन्य कुसवा

वसुमति ती दासी कां । क्षण तरि राहो ती ? ९

सूर्यग्रहणाचें । आयुः क्षण साचें

भास्वरची, अमर सदा । रविमंडळदीप्ती १०

शीघ्रचि होइल ती । मुक्ता शुभमूर्ती

स्वतंत्र ती, समर्थ ती । विश्वोद्धरणा ती ११

लंडन, १९०८

25 प्रियकर हिंदुस्थान

चाल - म्हातारा इतुका

सकल जगामधिं छान । अमुचें प्रियकर हिंदुस्थान	
केवळ पंचप्राण । अमुचें सुंदर हिंदुस्थान ॥धु॥	
बहुत पाहिले बहुत ऐकिले देश परी ते सान	
सान मिसर पाताल आंग्लभू सान चीन जापान	१
बहुत गिरी, परि तुझाच गिरीवर हिमालयाचा मान	
कवण नदी दे श्रीगंगेसम पूत सुधाजल-पान	२
कस्तूरी-मृग-परिमल-पूरित जिचें फुलावें रान	
प्रभात-कालीं कोकिल-किलकिल-कुजित आमोद्यान	३
यज्ञ-धूम-सौगंध-मनोहर जिचें सामरव-गान	
ऐकुनि येती जिथें कराया देव सोमरसपान	४
कालिदास कवि गाती, गौतम शिकविति सांख्यज्ञान	
म्लेंच्छ-विनाशक विक्रम दे तुज स्वातंत्र्यश्रीदान	५
जिजा जन्म दे शिवा१ जिच्यास्तव गुरु२ पुत्रांचे प्राण	
जिच्यास्तवचि त्या कुमारिकांसी३ विस्तवांत ये न्हाण	६
तुझ्या जलांहीं अनंत पितरां दिलें तिलांजलि-दान	
पुण्यभूमि तूं ! पितृभूमि तूं ! तूं अमुचा अभिमान	७
जननि ! जगत्त्रयिं शक्त कोण जो करिल तुझा अपमान	
प्राणदान-संसिध्द असुनि त्वत्-त्रिदश-कोटि संतान	८
जननि ! तुझ्या सन्मान-रक्षणीं अर्पुं रणीं हे प्राण	
शत्रुकंठ भंगोनि घालुं तुज दारुण रक्तस्नान	९
लंडन, १९०८	

१ शिवाजीस. २ गुरु गोविंदसिंग यांच्या चारही बालसुतांस धर्मकार्यार्थ बळी पडावें लागलें. पैकीं दोघां दहा बारा वर्षांच्या मुलांस मुसलमानांनीं ते मुसलमान होईनात म्हणून भिंतींत चिणून मारलें. दोघे लढाईत गुरुजींचे आज्ञेवरून घुसून अभिमन्युसारखे लढतलढत मेले. ३ चितोडच्या वीरकन्यकांस.

26 प्रभाकरास

परिचय - विनायकरावांचा पहिला मुलगा प्रभाकर हा चार वर्षांचा होऊन लहानपणीच वारला. ती वार्ता युरोपमध्ये कळली तेव्हा त्याच्या स्मृत्यर्थ त्यांनी ही कविता रचली.

चाल - चंद्रकांत राजाची

परिसुनि यौवन-लतिकेला तूं पहिलें फूल फुले
तनया, तनु थरथरली स्नेहें नेत्र स्निग्ध झाले
परंतु अमुचें अभिनव यौवन, त्यांत पितृत्वाचा
प्रथम समागम, गमुनी लज्जा-विनय मना साचा
नवप्रसव तव जननी मजला दावित असतांही
गुरुजन-मर्यादेनें म्यां बहु पाहियलें नाहीं
चोरुनि घ्यावें कधीं कधीं तव अर्ध-चुंबनातें
सुखोत्सवें तंव आपण होउनि नयन झांकती ते
प्रभ्या प्रियकरा, होतासी बहु दिवस असा सखया
अमूर्त तूं कल्पना एक मधु-मधुर अशी हृदया १
शीघ्रचि सोडुनि अंक जननिचा दुडुदुडु धावत तूं
घरांत फिरतां डोळे भरुनी पाहिन हा हेतू
धरुनि मनीं मी उत्सुक असतां विदेश-गमनाचें
प्रभ्या प्रियकरा ! कार्य उदेलें प्रियजन-विरहाचें
मातृस्तनपानांत दंग तूं असतांना तुजला
तव जननीसह चुंबुनि केलें विदेश-गमनाला
अंतरतां मज प्रीति-तरु-लता खेद अती झाला
सत्य सांगतां, परी न गमला बहु तव विरह मला
देशिं जसा होतास विदेशीं सन्निधचि सखया
अमूर्त तूं कल्पना एक मधु-मधुर अशी हृदया २
अतनु मूर्ति तव लटकुनि कितिदां हृदयाशीं निजली
हसली कितिदां दिव्याशेनें कितिदां ती सजली
धर्म-कार्य-सिद्ध्यर्थ धाड्नी रणीं खड्गपाणि
बाल बाल-झुंजार आपुले श्रीगोविंदांनीं
हुतात्म होतां हसत पाहिले सुकीर्ति परिसुनि ती

म्यांहि कितीदां रणीं पाहिली अमूर्त तव मूर्ती
 एके समयीं प्रभ्या प्रियाळा । विषम वृत्त आलें
 वसंतविहल लतातरु ते विहल बहु झाले
 मृत्यू-वंचकें हरुनि मूर्ती तव वंचित त्यां केलें
 परी सत्य सांगतां न कांहीं हरुनि मम नेलें
 पूर्वि जसा होतास अससि तूं नंतरही सखया
 अमूर्त तूं कल्पना एक मधु-मधुर अशी हृदया ३
 हृदय जोंवरी प्रभ्या प्रियाळा, असाचि तिथ राहे
 पूर्वाजित मद्-हृदय गृह असे तुझेंचि तनया हे
 परि जें वारे क्रुध्द वर्षती मेघ-शिला-धारा
 सुरक्षित न हें गमे गृह सख्या तुझिया आधारा

१ सांगायचें तर. २ गुरु गोविंदसिंग यांनीं. ३ मैत्रिणी व मित्र.

महाराष्ट्र-वाक् सुंदरीसर्वें श्रीगोविंदातें
 विहार जेथें अखंड सुंदर-मणिमयमंदिर तें
 तुला गेह१ हें यास्तव अर्पी सरस्वती स्वकरें
 जिथें क्रांतिचे शिवूं न शकती अग्नि-मेघ-वारे
 अमर-मंदिरीं नांद सदोदित सलील बाळा, या
 अमूर्त तूं कल्पना एक मधु-मधुर अशी हृदया ४
 लंडन, १९०९

पश्चाल्लेख

जिथें न शकती शिवूं भासले अग्नि मेघ वारे२
 तिथेंही शकले शिवूं क्रांतिचे अग्नि-मेघ बा रे
 अंदमान, १९१२

१ क्रांतीच्या झंझावातांत हें माझें हृदय-हा देह सांपडलेला म्हणून-तुला राहण्यास सुरक्षित नाहीं. म्हणून तुझी स्मृति चिरकाल सुरक्षित रहावी यास्तव गोविंदसिंगाच्या पराक्रमाचा गौरव ज्या शीखेतिहासांत आहे त्या इतिहासाचा मराठींत रचलेला जो ग्रंथ मी लिहिला तो तुझ्या नांवे अर्पण करतो. म्हणजे तो ग्रंथ आहे तों तुझी स्मृती राहिल. अशा भावनेनें ही कविता अर्पणपत्रिका म्हणून लिहिली. २ परंतु सावरकरांचा तो

शीखेतिहासही जप्त झाला. प्रसिध्द होण्यापूर्वीच हस्तलिखित धरलें गेलें. क्रांतीच्या आर्गीत जें स्थान सुरक्षित वाटलें तेंही त्या आर्गीत दग्ध झालें. त्या आश्चर्याचा ह्या पश्चाल्लेखांत उल्लेख आहे.

27 सागरास

परिचय - अभिनव भारत या संस्थेवर वक्रदृष्टी झाल्यामुळे अतःपर आपल्याला हिंदुस्थानला परततां येणार नाही व आपण लवकरच धरले जाऊं असें विनायकरावांस निश्चितपणें वाटलें. त्यावेळीं समुद्रकांठीं ते गेले असतां स्वजनांची आठवण होऊन त्यांनीं ही कविता लिहिली.

चाल - अजि अक्रुर हा

ने मजसी ने परत मातृभूमीला । सागरा, प्राण तळमळला
भूमातेच्या चरणतला तुज धूतां । मीं नित्य पाहिला होता
मज वदलासी अन्य देशिं चल जाऊं । सृष्टिची विविधता पाहूं
तइं जननी-हृद् विरहशंकितहि झालें । परि तुवां वचन तिज दिधलें
मार्गज्ञ स्वयं मीच पृष्ठिं वाहीन । त्वरित या परत आणीन

विश्वसलों या तव वचनीं । मी

जगदनुभव-योगें बनूनी । मी

तव अधिक शक्त उध्दरणीं । मी

येईन त्वरें कथुन सोडिलें तिजला । सागरा, प्राण तळमळला १
शुक पंजरिं वा हरिण शिरावा पार्शीं । ही फसगत झाली तैशी
भूविरह कसा सतत साहू या पुढती । दशदिशा तमोमय होती
गुण-सुमनें मीं वेचियलीं या भावें । कीं तिनें सुगंधा घ्यावें
जरि उध्दरणीं व्यय न तिच्या हो साचा । हा व्यर्थ भार विद्येचा

ती आम्रवृक्षवत्सलता । रे

नवकुसुमयुता त्या सुलता । रे

तो बाल गुलाबहि आतां । रे

फुलबाग मला हाय पारखा झाला । सागरा, प्राण तळमळला २

नभिं नक्षत्रें बहुत एक परि प्यारा । मज भरतभूमिचा तारा

प्रासाद इर्थे भव्य परी मज भारी । आइची झोपडी प्यारी

तिजवीण नको राज्य, मज प्रिय साचा । वनवास तिच्या जरि वनिंचा

भुलविणें व्यर्थ हें आतां । रे

बहु जिवलग गमतें चित्ता । रे

तुज सरित्पते । जी सरिता । रे

तद्विरहाची शपथ घालितों तुजला । सागरा, प्राण तळमळला ३

या फेन-मिषें हंससि निर्दया कैसा । कां वचन भंगिसी ऐसा
त्वत्स्वामित्वा सांप्रत जी मिरवीते । भिठनि का आंगलभूमितें
मन्मातेला अबल म्हणुनि फसवीसी । मज विवासनातें देशीं

तरि आंगलभूमि-भयभीता । रे

अबला न माझिही माता । रे

कथिल हें अगस्तिस आतां । रे

जो आचमनिं एक क्षणिं तुज प्याला । सागरा, प्राण तळमळला ४

ब्रायटन, १९०९

28 सांतवन

परिचय - १९०९ सालच्या जून महिन्यांत श्री. गणेशपंत सावरकरांना जन्मठेप काळेपाण्याची शिक्षा व लवकरच पुढे त्यांचे धाकटे बंधु “ बाळ ” (डॉ. सावरकर) यांसही अटक झाली ! या दोन्ही बातम्या गणेशपंतांच्या पत्नी यशोदाबाई यांनी विनायकराव यांना विलायतेस कळविल्या. तेव्हा निराधार व संत्रस्त झालेल्या आपल्या दुःखी भावजयीस त्यांनी घाईघाईनें हें उत्तर लिहून टाकलें.

ओवी

जयासी तुवां प्रतिपाळीलें । मातेचें स्मरण होऊं न दिलें
श्रीमती वहिनी वत्सले । बंधु तुझा तो तुज नमीं
आशीर्वादपत्र पावलें । जें लिहिलें तें ध्यानीं आलें
मानस प्रमुदित झालें । धन्यता वाटली उदंड
धन्य धन्य आपुला वंश । सुनिश्चयें ईश्वरी अंश
कीं रामसेवा-पुण्य-लेश । आपुल्या भाग्यीं लाधला

२

अनेक फुलें फुलतीं । फुलोनियां सुकोन जाती
कोणीं त्यांची महती गणती । ठेविली असे
परी जें गजेंद्रशुंडेनें उपटिलें । श्रीहरीसाठीं मेलें
कमलफूल तें अमर ठेलें । मोक्षदातें पावन
त्या पुण्य गजेंद्रासमची । मुमुक्षु-स्थिती भारतीची
करुणारवें ती याची । इंदीवरश्यामा श्रीरामा
स्वोद्यानीं तिनें यावें । आपुल्या फुलास भुलावें
खुडोनियां अर्पण करावें । श्रीरामचरणां
धन्य धन्य आपुला वंश । सुनिश्चयें ईश्वरी अंश
श्री-राम-सेवा-पुण्य-लेश । आपुल्या भाग्यीं लाधला

३

अशींच सर्व फुलें खुडावीं । श्रीरामचरणीं अर्पण व्हावीं
कांहीं सार्थकता घडावी । या नश्वर देहाची
अमर होय ती वंशलता । निर्वश जीचा देवांकरितां
दिगंतीं पसरें सुगंधता । लोकहितपरिमलाची
सुकुमार आमुच्या अनंत फुलां । गुंफोनि करा हो सुमन-माला

नवरात्रीच्या नवकाला । मातृभूमी वत्सले
एकदां नवरात्र संपली । नवमाला पूर्ण झाली
कुलदेवी प्रकटेल काली । विजयालक्ष्मी पावन

४

तूं धैर्याची अससी मूर्ति । माझे वहिनी, माझे स्फूर्ति
रामसेवाव्रताची पूर्ति । ब्रीद तुझें आधींच
महत्कार्याचें कंकण धरिलें । आतां महत्तमत्व पाहिजे बाणलें
ऐसें वर्तन पाहिजे केलें । कीं जें पसंत पडलें संतांना
अनेक पूर्वज ऋषीश्वर । अजात वंशजांचे संभार
साधु साधु गर्जतील । ऐसें वर्तणें या काला
लंडन, १९०९

29 माझें मृत्युपत्र

परिचय - १९१० च्या मार्चमध्ये विनायकराव विलायतेंत पकडले गेले. तेंव्हा या जन्मांत जिची पुन्हा भेट होणें जवळ जवळ असंभवनीय झालेले होतें त्या आपल्या पूजनीय वहिनीस आपल्या अटकेच्या वृत्तकथनाचा कुठारघात करण्याचें कटुकर्तव्य करतांनाच त्यांतील उदात्त आकर्षक दिव्य मर्म व्यक्त करण्यास्तव विनायकरावांनीं लंडनमधील ब्रिक्सटन जेलमधून आपल्या या जन्मांतला बहुधा शेवटचा होऊं पाहणारा हा निरोप-हें मृत्युपत्र-लिहून धाडिलें होतें.

वसंततिलका

वैशाखिंचा कुमुदनाथ नभांत हांसे
यच्चंद्रिका धवल सौधतलीं विलासे
घाली स्वयें जल जिला प्रिय बाळ लोभें
जाई फुले, परिमलें सुमनांत शोभे
आले घरीं सकल आस-सुहृद् जिवाचे
आनंदमग्न कुल गोकुल काय साचें
आदर्श दीप्ति-शुचिता-धृति-यौवनांचें
पाहुनि जें तरुणमंडळ, कीर्ति नाचे
प्रेमें हृदें विकसलीं नव यौवनाच्या
गंधें सुवासित उदात्त सुसंस्कृतीच्या
दिव्या लता-तरुंसि जें गृह बाग झाला
ज्या पौर हर्षित वदे जन ' धर्म-शाला '

सैंपाक त्यां निजकरें कुशलें करावा
प्रेमें तुझ्या अधिकची सु-रसाल व्हावा
संवाद सर्व मिळुनी करितां नितांत
जेवावयासि बसलों जइं चांदण्यांत
श्रीरामचंद्र-वनवास-कथा रसाला
कीं केविं देश इटली रिपुमुक्त झाला
तानाजिचा समरधीर तसा पवाडा
गावा चितोरगड वा शनवारवाडा
झाली कशी प्रियकरा अपुली अनाथा
दुर्दास्यखिन्न शरभिन्न विपन्न माता

शोकें विवंचुनि तिच्या जडं मोचनाचे
केले अनंत तरुणां उपदेश साचे
झाल्या तदा प्रियकरांसह आणभाका
त्या सर्व देवि वहिनी स्मरती तुम्हां का ?
' बाजी प्रभु ठरुं ' वदे युवसंघ सर्व
' आम्ही चितोरयुवती ' युवती सगर्व
कीं घेतलें व्रत न हें अम्हिं अंधतेनें
लब्धप्रकाश इतिहास-निसर्ग-मानें
जें दिव्य, दाहक म्हणुनि असावयाचें
बुध्याचि वाण धरिलें करिं हें सतीचें

२

ज्या होति तैं प्रियजनांसह आणभाका
त्यांतें स्मरोनि मग सांप्रत हें विलोका
नाहीं पुरीं उलटलीं जरि आठ वर्षे
तों कार्यसिद्धि इतुकी मन कां न हर्षे ?
आसेतु-पर्वत उचंबळला प्रदेश
वीराकृती धरित टाकुनि दीनवेष
भक्तांचिया रघुपदीं झुलताति झुंडी
जाज्वल्य होयहि हुताशन यज्ञकुंडीं
तो यज्ञ सिद्ध करण्यास्तव उग्र दीक्षा
जे घेति येइ तडं तत्कृतिची परीक्षा
" विश्वाचिया अखिल मंगल-धारणाला
बोला असे कवण भक्ष्य हुताशनाला ?"
आमंत्रण प्रभु रघुत्तम सोडितां हें
दिव्यार्थ, देव ! अमुचे कुल सज्ज आहे
हे साध्वि, गर्जुनि असें पहिल्या हवीचा
हा ईश्वरीं मिळविला अम्हिं मान साचा
धर्मार्थ देह वदलों ठरलें नितांत
ते बोल फोल नच बालिश बायकांत

ना भंगली भिडनियां धृति यातनांना
निष्काम-कर्मरति योगहि खंडिला ना
ज्या होति तैं प्रियजनांसह आणभाका
केल्याचि सत्य कृतिनें अजि ह्या विलोका
दीसानलांत निजमातृ-विमोचनार्थ
हा स्वार्थ जाळुनि अम्ही ठरलों कृतार्थ

३

हे मातृभूमि ! तुजला मन वाहियेलें
वक्तृत्व वाग्विभवही तुज अर्पियेलें
तुतेंचि अर्पिलि नवी कविता रसाला
लेखाप्रती विषय तूंचि अनन्य झाला
त्वत्स्थंडिलीं ढकलिलें प्रिय मित्रसंघा
केलें स्वयें दहन यौवन-देह-भोगां
त्वत्कार्य नैतिक सुसंमत सर्व देवा
तत्सेवनींच गमली रघुवीर-सेवा
त्वत्स्थंडिलीं ढकलिली गृहवित्तमत्ता
दावानलांत वहिनी नवपुत्रकान्ता
त्वत्स्थंडिलीं अतुल-धैर्य वरिष्ठ बंधु
केला हवी परमकारुण पुण्यसिंधु
त्वत्स्थंडिलावरि बळी प्रिय बाल झाला
त्वत्स्थंडिलीं बघ अतां मम देह ठेला
हैं काय, बंधु असतो जरी सात आम्ही
त्वत्स्थंडिलींच असते दिधले बळी मीं
संतान या भरतभूमिस तीस कोटि
जे मातृभक्ती-रत सज्जन धन्य होती
हैं आपुलें कुलहि त्यांमधिं ईश्वरांश
निर्वश होउनि ठरेल अखंड-वंश

४

कीं तैं ठरोहि अथवा न ठरो परंतु

हे मातृभू अम्हि असों परिपूर्ण-हेतु
दीसानलांत निज-मातृ-विमोचनार्थ
हा स्वार्थ जाळुनि अम्ही ठरलों कृतार्थ
ऐसें विवंचुनि, अहो वहिनी ! व्रतातें
पाळोनि वर्धन करा कुल-दिव्यतेतें
श्रीपार्वती तप करी हिमपर्वती ती
कीं विस्तवांत हसल्या बहु राजपूती
तें भारतीय अबला-बलतेज कांहीं
अद्यापि या भरतभूमिंत लुप्त नाही
हें सिध्द होइल असेंचि उदार उग्र
वीरांगने, तव सुवर्तन हो समग्र
माझा निरोप तुज येथुनि हाच देवी
हा वत्स वत्सल तुझ्या पदिं शीर्ष ठेवी
सप्रेम अर्पण असो प्रणती तुम्हांतें
आलिंगन प्रियकरा मम अंगनेतें
कीं घेतले व्रत न हें अम्हिं अंधतेनें
लब्ध-प्रकाश इतिहास-निसर्ग-मानें
जें दिव्य, दाहक म्हणूनि असावयाचें
बुध्याचि वाण धरिलें करिं हें सतीचें
लंडन, १९१०

१ क्षणिक उत्तेजनाने किंवा आंधळ्या अवसानाने नव्हे तर बुद्धिपूर्वक विचार करून.

30 पहिला हसा

परिचय - १९१० सालचा डिसेंबर. खटल्याचा निर्णय लागून फांशीची व काळेपाण्याची शिक्षा आरोपितांस होणार । विनायकरावांना सर्वात कठोरतम शिक्षा मिळून त्यांचे स्वतंत्र आयुष्याचा अंत होणार हें पाहून त्यांनी आपल्या बरोबरच्या देशभक्तांत जे शीघ्र सुटण्याचा संभव होता त्यांचे हस्ते आपल्या मातृभूमिस व देशबांधवांस त्यांच्या ऋणाच्या फेडीचा हा पहिला हसा धाडला.

चाल - वसंती बघुनि

मानुनि घे साची । जननि गे । मानुनि घे साची

अल्प स्वल्प तरि सेवा अपुल्या अर्भक बालांची ॥धु.॥

ऋण हें बहु झालें । तुझ्या स्तनींचें स्तन्य पाजुनि धन्य अम्हा केलें

ऋण ते फेडाया । हसा पहिला तस स्थंडिलिं देह अर्पितो हा

सर्वेचि जन्मुनियां । त्वन्मोचनहवनांत हवी करुं पुनः पुन्हा काया

सारथी जिचा अभिमानी । कृष्णजी आणी । राम सेनानी

अशि तीस कोटि तव सेना

ती अम्हांविना थांबेना

परि करुनि दुष्टदलदलना

रोंविलची स्वकरीं । स्वातंत्र्याचा हिमालयावरि झेंडा जरतारी ?

मुंबई, १९१०

31 एकलकोंडी

परिचय - सप्तर्षि नांवाचे एक दीर्घ काव्य विनायकरावांनी लिहिले आहे. त्या काव्यांतील या उता-यांत मुंबईच्या डोंगरी तुरुंगांतील भयाण एकलकोंडीचे वर्णन आले आहे.

आर्या

लांब नऊ न पदे जी रुंद पदे पांचही नसे पुरती,
यद्धितींच्या भयसम काळे डांबर अलंकृती वरती
खिडकी ना जाळी ना एकहि खोली, अशीच अभगा, जे
बंदीशालेमधिं ही एकलकोंडी म्हणोनिया गाजे ।
लोहगजांचे तिज हें दार अरुंदचि दिनीहि कुलुपाते
लावूनि बंद ठेवायासी केवल, न चक्षु घूकाते
इतुके पूर्ण विसंगत गमती । बाजूंसि एकही न वसे
नीचहि हो परि माणुस कोणि न बोलावया मिळे नवसे,
तैसेचि हें जेथें तरुपल्लवही मिळे न नवसासी
अंगण अरुंद पुढती दुर्मुखलेले, जयांत दिवसासी
वाळत उन्हांत पडती कैद्यांचीं कांबळीं अणी तरटीं,
कोटावरी समोरी बांधितसे घूक कावळा घरटीं
मानव जाति-बहिष्कृत, पाहंही ज्या मनांत दचकावे,
एक्या राज्यास्तवही ज्या संबोधावयासि वचकावे
संवादप्रिय इतुका मनुज मनाचा निसर्ग । पापांशीं
ऐशासही शिराणी गमते बोलावयास, जें पाशीं
वाग्दुष्काळाच्या ह्या तळमळतो जीव कीं तुरुंगांत
चड्डी आणिक बंडी खादीची रखरखीत अंगांत
टोपी नामा पिवळी झोळी झांकीत कवच माथ्याचें,
एक चवाळें काळें, शयना कांटेरि तरट काथ्याचें
स्नाना पाना प्रातर्विधीसमयास्तवहि एकची होतें
जलपात्र, अपात्रहि जें जस्ती हस्तार्थ मापटें हो तें,
जस्ती पदक प्रतिपदिं वक्षिं पुकारीत सजा सदा रुळतें,
चरणांत लोहदंडा बेडी दुस्वन भयाण खळखळते
वाळे जिचे सकीलक-कंटक, ती तीन शेर वजनाची,

खाई दैवहतांचीं सोलुनि जी कातडीं नव जनींचीं-
बिलगे कटिसी ती, पद टाकूं नेदीच सहज दिवसाही,
वळतां स्वप्नीं पुसल्याविण डसतेची, न भंग लव साही
नवपद खोलीमार्जी जेवूं बैसे तिथेंचि जड कुंडी
हट्टें फुंकुनियां जी घाण, घाणा करीत रडकुंडी
खायासि खापराची थाली, लंगोटे ही क्वचित, सारा
संसार आमूचा हा, शिकवी तदधिक अवश्य न पसारा
मुंबई, १९१०

32 फुलबाग

परिचय - कमला या काव्यकथेच्या आरंभी हें मनोहर कल्पना-विलासांनीं नटलेलें फुलबागेचे वर्णन आलें आहे.

अनुष्टुभ्

फुलबाग किती शोभे लहान, नचवी, करी
 नटुनी थटुनी नाना नखरे वरचेवरी
 हिरवाचि कधीं शालू, सित मलमलिचा कधीं
 रेशमी जरतारी वा जयाच्या पदरामधीं
 नित्य ताजे जिते मोती? पाच माणिक जन्मती
 पवनेंच तसें त्यांसी नटवी डुलवी किती !
 हांसतां कुंददंती ती जितमन्मथ मोहवी
 सुगंध सौम्य हास्याची ज्या चोरोनी नवी नवी
 कला२ एकेक या लोकीं कामिनी सकला करीं
 विश्वमोहक लावण्या निज, त्या मुकुटा धरी ! १०
 नौकेंत कौमुदीच्या ही नटली कितिदां तरी
 बाग योजनगंधा३ त्या वनदेव-पराशरीं
 मांडवि४ ही प्रवेशाची जाईनें विणिली जिला
 फुलें हीं हसरीं ये त्या आदरीति पलोपला !

१ निरनिराळ्या रंगांचिं फुलें. २ कला - कुंददंतीच्या हास्याची एकेक कला म्हणजे बागेच्या बहरांतील एकेक फूल: तें सुंदरी आपल्या केसांत खोंवून आपल्या सौंदर्यावर मुकुट चढवितात. ३ श्लेषार्थानें पराशराशीं रमलेल्या मत्स्यगंधेस उल्लेखिलें आहे. ४ कमान.

फुलें ? अहा फुलें ना तीं उद्यानीं विहरावया
 रात्रींत चोरुनी येतां अप्सरा, धरिलें जयां
 नोंद त्या दिव्य पाप्यांची ठेवूं जाइवरी असे
 चुंबनांचेंचि? त्यांच्या घे देवी द्वारप हे ठसे !
 वीथिका२ कदलींची ही उद्यानांतिल मर्मरी
 तया सुरेखिल्या पंथाचिया दों तटिं शोभली; २०
 येत्या जात्यावरी मर्यादेनें आनतशा शिरीं

वारी विंजणवा-याशीं, आतपत्र अणी धरी;
निर्गधते करी क्षम्या नम्रता कर जोडितीं
अशीं केळफुलें, गो-या गोड केळफण्या किती,
दलें सुलोल, हीं सारीं दाटतां मिसळोनि, ते
अव्यवस्थितशी शोभा बघुनी मनिं भासतें
कालिंदीपुलिनामाजि जयांहीं उपभोगिला
यथेच्छ वनमालीसी; पूर्त, तृप्त, सुशीतला,
भुक्तकामा, रतिश्रांता, आत्मा एक जयां हरी-
सखी म्हणुनि ज्या झाल्या, समतृप्त परस्परिं ३०
विगतेर्षा म्हणूनिया, जातां वल्लभ त्याच का
तशा शून्यमना मार्गी उभ्या ह्या व्रजगोपिका ?
कठांत एकमेकींच्या घालुनी करपल्लवा,
जातांही हरि तैशाचि कुड्मलांजलि अन्य वा

१ साध्या अपराध्यांचे आंगठ्यांचे ठसे घेतात. पण चोरित सांपडलेल्या अप्सरांच्या, त्या दिव्य अपराधी म्हणून, चुंबनांचेच ठसे द्वारपालिकांनीं घेतले. तेच फुलांसारखे भासत होते. २ ओळ.

लोल कोमल पंख्यांसी कुणी पालविता? करीं
गालागालांसि लावोनी मागली पुढती वरी
हेमगौरमुखा कोणी सनाल अपुल्या सखी
स्कंधीं सखीचिया ठेवी पाठिशीं लगदूनि कीं !
शेवंती२ ही, हरीं गेला चढाई करुनी तदा
कुसुमाकर कीं कल्पी ढाल ही कुसुमायुधा ! ४०
आणि हे सोनचांफ्या, तूं शिकलासि तरी कुठें
ही दिव्य किमया आम्हां स्वयंमन्य नरां जिथें
रुप्याचेंही करायासी जड स्वर्ण न साधतें,
ओल्या मातींत सूर्याचीं किरणें पिळुनी तिथें
मृदूचेतन सोन्याचीं, स्वर्णचंपक, हीं फुलें
सुगंधी तुज पाहोनी निर्मितां मन हें भुले !
प्रियाची सोनचाफ्यांची, चमेली किति ही खुले

तो तिच्यावरि ती त्याच्यावरतीं उधळी फुलें !
जातिनें शुचिवर्णां३ जी, जी भूषा४ ललनाजना
याचकांच्या सदा झुंडी झुलती मधु-भोजना ५०

१ हे आणि मागील ओळींतील शब्द केळींच्या आणि गोपींच्या दुहेरी वर्णनास एकत्र व्यक्तविणारे द्यर्थी आहेत.
२ शेवंतीचे फूल, शंकरावर चढाई करून मदन गेला तेंव्हा त्या कुसुमायुधाच्या हातांत वसंतानें ही ढाल दिली
असावी. ३-४ हे शब्द आणि पुढील सारे वर्णन केतकीच्या आणि कोण्या दानशूर प्रथितयश महिलेच्या वर्णनास
एकत्र व्यक्तविणारे असे द्यर्थी आहे. जसें शुचिवर्णाः रंगानें निर्मळ किंवा उच्च वर्णीय, शुध्द कुलांतली.

दानशूर जिच्या दारीं, देवाच्या सुभगा पदा-
कीं शशी१ स्वकला तैशी-शकला तनुच्या सदा
अर्ची जी अर्पुनीः साधूं स्वार्थ ? ना लवलेश ना
परी केवळ कल्याणा लोकांच्या, मुनिसाधना
करूं सांगे तयां देऊं मोक्ष मुक्ती पडे गळां
गौरी गौरीहराच्या जी निष्कामा, अजि तूं बरा
तया ह्या केतकीच्या, हे गंधवाहर ! दिशा दिशा
प्रसिध्द गुणगंधाच्या करिसी धवला यशा
आणि मात्र यशासीची ! खरी खोटी कशी परी
उक्ती कुत्सित कीं हीच्या भुजंग३ लपती घरीं ६०
अवाक्षरहि ना तीचें वदतां ! तुज तेंच कीं,
पावना पवना, शोभे ! स्वार्थविन्मुखता निकी
ही ज्यांची, मंगला लाखों लोकांच्या झिजती, जया-
विना वसुंधरा व्हावी अल्परत्ना, अशा तयां
जगधर्मी महात्म्यांच्या गृहस्खलित मानिती
स्पृहणीय न तत्रापी गोपनीयचि सन्मती !
पुन्हा हुडकितां मातें फिरे काय असा अतां
क्रुध्द हा त्या त्रिनेत्राचा तिजा नेत्रचि जाळिताः
पाहुनि भास्करा भारी खाई धास्ती अनंगही,
कीं दुःखें पोळली जिव्हा पी ते फुकुनि ताकही ७०

१ चंद्र देवांना एकेक कला पिऊं देतो, केवडासुध्दां एकेक पान देवाला वाहू देतो. २ गौरी गळ्यांत पडली तरी गौरीहर विरागी, त्याहून हे वा-या तूं बरा, कारण केतकी गळ्यांत पडतांच तिचा सुगंध तूं दिशादिशांत पसरवितोस. ३ साप किंवा प्रछन्न प्रियकर.

म्हणूनीच गमे नेमी मीनकेतन हा खुळा
 गुप्त हेरचि सूर्याच्यावरी, सूर्यफुला१, तुला !
 तरीच तूं सदा डोळा ठेवितोसि रवीवरी
 अनंग तरिची दंगा भारी रात्रिंतुनी करी !
 नाना बालतरु देशा-विदेशांतिल आणुनि,
 फुलें किती अशीं ज्यांचीं पानें रंगित देखणीं
 तशींच फुलझाडेंही विचित्र नटवीं किती,
 कुंड्याकुंड्यांतुनी होती गुच्छांहीं रचिली पथीं
 सभोंते फुलबागेच्या वर्तुलाकृति रेखिले
 तृणस्तबक जे गार हिरवे हिरवे खुले: ८०
 प्रभातीं तृणवेलीसी त्यांतल्या धवलीं अती,
 अती चिमुकलीं, लाखों फुलेंही फुलतां किती
 मनोज तरि ती शोभा ! यामिनींत, गमे हृदीं,
 होती वहात जी येथें ज्योत्स्नेची रसिता नदी
 प्रभातिंच्या हिमें कांती घनीभवन घे नवे:
 चकाकतीं फुलें ना हीं चांदण्याचे रवे रवे !
 वशीकरणचूर्णासी देत त्यास तिला हरूं,
 मंत्र गुंजत त्या भोगक्षमा ज्या कलिका करूं,
 ह्या फुला त्या फुलीं राजी करवीत परोपरी,
 हिचें चुंबन दे त्यासी त्याचें देत हिला, अली, ९०

१ सूर्य हा शंकराचा तिसरा डोळा असा भास होऊन त्यावर नजर ठेवण्याचें काम मदनांनै सूर्यफुलाकडे सोपविलें.
 सूर्य मावळतांच अर्थात मदनाचा दंगा सुरू होतो. २ भृंग.

दयितादयितांमाजी सुमलोकांतल्या पहा
 घाली खेपा मधावारी मदनाचा दलाल हा !
 धोत-याचीं महादेवा फुलांत रुचलीं फुलें,

गुणांधत्वहि मोठ्यांचें मोठेंची असणें बरें !

फूल ह्या निशिंगंधाचें हें अधीरवितें हदें

कामसेनापुरोगामी रौप्यशृंगचि काय तें !

छोटेंसें स्फटिकांचें हें अष्टपैलु मधें खुले

लीलासर, सदा पूर्ण स्वादु शीतलशा जलें

कारंजें शतधारांचें कासारांत तया उडे

नृत्यबिंदुवरी त्याच्या तेजोबिंब यदा पडे

१००

तदा गमे असा लीलासर उडत ये तया

थवा इंद्रधनुष्याच्या पिलांचा विहरावया !

जलार्धमग्ननाला ह्या शोभती नलिनी तशा

शोभती लाजत्या गोपी यमुनेंत तई जशा

हृच्चोर पोर नंदाचा वसनें हरि ज्या क्षणा

आणि त्या प्रिय पाप्याच्या हट्टी तुष्ट करूं मना

शक्य तों नग्न तन्वंगे करुनि वरती जला,

दे ना रे हरि वस्त्रें तीं । गोपी याचिती आकुला

-नायकेचि परी खोटा, या तशाच म्हणे, वरी

छंदें त्या कीं मृगी तैशा होत कर्षित सुंदरी ११०

आल्या तीरीं अहा, तीरावरी नवनवें तर्धी

लावण्याचे पुटांतूनी पुट दिव्य पदोपदीं

घेत घेत विकासा जें रविसी नमिलें करें,

वायु निश्चेष्ट, सुर्याचे अंशु आनत, आदरें

करीत तइं जे देवप्रिय दर्शित जाहले

विश्वमोहन मद्याचे पेले, चेतन पोवळें,

जीवनाच्या उषा ज्या, जीं हृदयें रतिचीं निकीं

प्रेमकल्पसुमें तीं हीं फुलले न गुलाब कीं !

अंदमान, १९११

33 चांदोबा चांदोबा ! भागलास का ?

परिचय - अंदमानच्या कारागारांतील खोल्यांची बदली होतां होतां एकदां रात्री चंद्राची कोर दिसावी अशा खोलींत विनायकरावांची वस्ती झाली. फार दिवसांनी एकाएकीच चंद्राची कोर पाहून जो मनोरम आनंद झाला त्या भरांत निश्चितपणे चवाळ्यावर पडून चंद्र बघत ते कितीतरी वेळ पडून होते. त्यावेळेस अगदीं बालपणीं घरीं आणि आजोळी चांदण्यांत लहानपणचें तें ' चांदोबा चांदोबाचें ' गाणें गात जे खेळ खेळले होते, त्यांच्या चिमुकल्या आठवणी त्यांना येऊं लागल्या. किती वेळ तरी त्या एकलकोंडीत हें मोहक ' चांदोबा चांदोबाचें ' लहानपणचें गाणें गुणगुणत असतांना वाटलेली ती कारागारांतल्या भयाण रात्रीतील क्षणिक मनोरमता या गाण्यांत गाइली आहे.

चाल - धिन्ना धिन्नक धीना धी

तुरुंगांत मी तदा तसा । सुखीं हरखलों स्वर्गीं जसा
सायंकाळी बंयांतें । कोठड्यांतुनी कोंडुनि ते
कारेचे या अधिकारी । जाती अपुल्या परत घरीं
रखवालें हे रात्रिमधीं । मारिति फे-या कधींमधीं
दुष्ट स्वप्नें वायुवरी । येती जाती परोपरी
तुरुंग दगडी राक्षस हा । पचवित अन्ना गुंग पहा
मधेंच दचकुनि किंकाळी । झोंपहि मारी क्वचित् जरी
कारेची या तरी किती । निर्जन वनसम ही शांति !
लोहगजाची जी जाळी । कोठडीस मम तीखालीं
टाकुनि कांबळि मी अपुली । टाकित अंगा तों दिसली
समोरची नभिं मज देखा । चमकत चिमुकलि शशिलेखा
' शशिलेखा ! रे शशिलेखा !'। माववुं शकुनि न त्या हरिखा
टाळि वाजवुनि मींच मशीं । कथिली वार्ता अद्भुतशी
सहा सहा महिन्यांत कधीं । चंद्र दिसेना बंदिमधीं
वर्षहि न जिथें तिथी तिथें । कळणें कैशी तरिही ते
असेल पंचमिचतुर्थीची । कोर कोवळ्या चंद्राची
प्रथमचि दिसला चंद्र जना । नसेल गमला तेंहि मना
हर्ष तसा तें मज गमला । आनंदाला भर आला
बुद्धि-मनीं तें क्षणीं परी । बोलाचाली ही झाली:
" प्रमुदें होतो । शोकचि अंतीं " । "जातांना ती-
शशिलेखा ? । नसतां का । कधीं फुका

१ बुद्धि म्हणाली “ तुझी जन्मगांठ दुःखाशीं मारलेली आहे म्हणून क्षणिक आनंदांत लिस होऊं नकोस, नाहीतर पुढे शोक होईल. ” मन उत्तरलें, “तें कां ? ही आनंदाची चंद्रकोर चटकन् दिसेनाशी होईल म्हणून ना ? पण दुःखाच्या अनंत अंधा-या रात्री मीं ज्या काढल्या आणि काढीत आहे त्यांत आनंदाच्या चंद्रकोरीसाठीं ती नव्हती म्हणून, फारसा झुरत कोठें पडलों होतों ? नसली तर नसली, पण जर सहज दिसली तर मग त्या आनंदाच्या चंद्रकोरीला ती सहज दिसते आहे तोंवर, कां हंसत हंसत पाहून घेऊं नये ? नसत्या सुखासाठीं रडत बसूं नये, तसेंच असल्या सुखांतही रडत बसूं नये !

झुरलों मी ? मग असतां ती । येवो न मुदा कां भरती ?”

तुरुंगांत मी तदा तसा । सुखीं हरखलों स्वर्गीं जसा !

२

आनंदाचा पूर परी । मधेंच बुडवित ती सारी
बोलाचाली नेइ मला । उंच उंच त्या उंच स्थला
पुरांत मिसळति पूर जिथें । नीलाचे१ आणि अनिलाचे२
मधुर स्मृतिचे विस्मृतिचे । मोदाचे आणि कौमुदिचे
पोळ्यांतुनि त्या मधमाशा । लघु लघु नीडीं निज जैशा
गोड कल्पना तशा सदा । आनंदाचा मध खातां
मम मस्तिष्कीं३ शत गाणीं । गुणगुणती मंजुळवाणीं
शत सनयांतुनि परि त्याही । शकूं सामवत तें नाहीं
गीत हृदयीं बघे हृदंतरीं । “ ततः कुमुदनाथेन ” परी-
तान४ कोकिली वदे कशी । मधुर स्वप्नें बुलबुलीचीं ?
' भ्रमण परावर्तन ' कांहीं । एक दोन जड नावें हीं ।
फूल गुलाबा फुले कसें । तत्त्वे कां त्या समजतसे

१ कल्पनेच्या आकाशांतील नीलरंगाचे. २ वायूचे. ३ लहान लहान मज्जापिंडांत त्या त्या भावभावना राहतात, जशा पोळ्याच्या घरांतून मधमाशा. ते ते मज्जापिंड डवचले गेले कीं, त्या त्या भावना आपआपलीं गीतें गुणगुणूं लागतात. ४ तसा आनंद मन सहज व्यक्त करूं लागलें. तो प्रथम ‘ ततः कुमुदनाथेन कामिनीगंडपांडुना । नेत्रानंदेन चंद्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ’ या महायभारतीय श्लोकांत झाला. पण तो कोवळा आनंद त्या गंभीर वर्णाच्या जाड सूत्रांत गोंवतांना फुलासारखा चुरगळून जाऊं लागला. त्याचप्रमाणें पृथक्करणीय बुद्धि ही चांदणें म्हणजे काय याचें शास्त्रीय व्याख्यान देऊं लागली: पृथ्वीचें ‘ भ्रमण ’, किरणाचें ‘ परिवर्तन ’, व बुलबुलाच्या गाण्याचा उगम शोधण्यासाठीं त्या पक्ष्याचेंच पृथक्करणीय विच्छेदन जर कोणी करूं लागला तर त्यानें त्याचे मंजुळ गाणें जसें कत्तल केलें जावें तसा विश्लेषणात्मक बुद्धीनें तो आनंद कत्तल केला जाऊं लागला.

त्या वासाची मोहकता । बुध्दिसि ना ती विषय हृदा
हृदयाचि तरी भाषे ही । कौमुदिची कविता गाई ।
हसूं निकें अणि असूं सुखें । मुके बोल आणि बोल मुके
चुटचुटक्या आणि मिटमिटक्या । छंदी वृत्ती१ अशा निक्या
हृदयाची तें भाषा ही । कौमुदिची कविता गाई
गाई कविता कौमुदिची । चांदाची चांदोबाची
' चांदोबा२ ! जें थिजथिजुनी । होत येत कीं हिमपाणी
धका लव जसा घनिल करी । शब्द मुदा तो हंदंतरीं
स्मरले ! स्मरले ! लुटा सुखा । “ चांदोबा, चांदोबा, भागलास का ?”
ती कौमुदिची । हो हो हीची । कविता साची
अणि वेंचे । बुलबुलिचे३ । स्वप्नींचे
“ चांदोबा चांदोबा भागलास का ।
लिंबुणिच्या झाडाखालिं लपलास का ?”

३

हंसे चित्त हें हृदय हंसे । कसें, काय, तें कवण पुसे
बालपणींचा तो खाऊ । कोण दे कशातें पाहूं
स्तन जननीचा स्वयें जसा । हक्कचि अपुला चंद्र तसा
पुनः पुन्हा मी लुटित सुखा । गाई चांदोबा भागलास का ?

१ हृदयाच्या कवितेचीं हंसूं असूं, चुटक्यामिटक्या हींच वृत्ते आणि छंद असणार । २ विचारपरंपरा दिल्या संदर्भानें चालत चालत लहानपणच्या चांदोबा शब्दाची आठवण झाली त्यासरशीं तें गाणें आठवलें. त्यासरशीं तो कोंवळा आनंद मनाला मनासच ऐकविता येऊं लागला. पाणी अगदी थंडावत थिजत येतें तेंव्हां थोडें हालवितांच एकदम घनिल होतें. ३ बुलबुल स्वप्नांत जें गातात त्यांतील निवडक वेंचे.

स्मृतिचित्रें तीं विजेपरी । चमकत उठती परोपरी
“ चांदोबा, चांदोबा, भागलास का ।
लिंबुणिच्या झाडाखालिं लपलास का
लिंबुणिचें झाड करवंदी ” । चलच्चित्र नव मनःपटी !
बालपण जिथें मम जातें । जुन्या घराचें अमुच्या तें
अंगण सुंदर ज्यामाजी । खेळवि बालत्वीं आजी

तिथें शामला आमलकी । जी, सांजे ततलींच कीं
 भावडें अम्ह् सकल बसूं । कधीं हंसू वा कधीं रुसूं,
 चौकाच्या त्या पूर्वदिशे । ललित लिंबुणी जी विलसे
 डुलत्या पालविंतूनि तिच्या । तरंगांत कीं लघुनदिच्या
 होति त्याह्नी लांब अशी । दिसली एक्या सांजेशी
 धार नाहत्या चांदीची । तशी कोर नव चंद्राची ।
 सहसाची तें गात उठूं । टाळी बाळें अम्ही पिटूं
 “ चांदोबा, चांदोबा, भागलास का ।
 लिंबुणिच्या झाडाखालिं लपलास का ।
 लिंबुणिचें झाड करवंदी । मामाचा वाडा चिरेबंदी ”
 ‘ मामाचा वाडा ’ मनःपटीं । विद्युच्चित्रें उठाउठीं !
 मामा अमुचा प्रेमाचा । आजोळीं ज्या गृहिं साचा
 त्यासचि लागुनि बांधियला । चिरेबंदि जो नव वाडा
 जे मामाच्यासम प्रेमा । संतत करिती वरतिं अम्हां,
 त्यांचा वाडा तो दिसला । ज्या भंवतालीं दरवळला
 आजोळींच्या लाडांचा । लीलांचा अणि लोभांचा
 अस्फुटसा स्मृतीपुंज मनीं । कुठुनि तरी परि विमोडुनी
 फुलझेला कीं लपलेला । तसा न दिसतां दरवळला !
 चांदण्याचिया त्या पाना । पीत गीतिच्या अणि ताना
 मनःपटीं त्या मधुमंत्रें । चमकत चलतीं स्मृतिचित्रें
 होत तया अणि बघत तया रंगुनियां अणि गुंगुनियां
 पुनः पुन्हा मी लुटित सुखा । गाइं “ चांदोबा भागलास का ?”
 परि कीं भासे क्षण क्षणीं । मनांतल्या मज तयीं मनीं
 कीं त्या आनंदांत तशी । रसांत लपते रुची जशी
 तानांच्या, त्या पानांच्या । आंतुनि मधुनी सकलांच्या
 जरतारी कीं तारपटीं । होति एक विणलेलि स्मृती
 जी त्या आनंदासी, त्या । कौमुदीसही मधुझरत्या
 दाता सात्त्विक जसा धना । देत न कळतां चैतन्या
 रूपरेख ना उमटे ती । परी तिची ती गमे स्मृती

चांदण्यांत अंगणांतल्या । आजिस ज्या ज्या आवडल्या
आर्या दावित म्हणुनी मी । बसलों असतां सर्व अम्ही
बाला हंसरी मज चुकवूं । खेळकर सुखें जी दुखवूं
मर्थेच माझ्या गाई का । “ चांदोबा चांदोबा भागलास का ?”
ताल धरी मज देत धका । “ लिंबुणिच्या झाडाखालिं लपलास का ?”
तिची असावी गमे स्मृती । -तिचीच हो हो तिचीच ती !
आल्हादवि ती हंसत तई । जशी सुखद शशिलेखा ही
कार्ये सम जरि । हेतुहि सम तरि
स्मर्य अणी । एक मनीं । ही बघुनी-
कोर कोंवळ्या चंद्राची ।- ती पोर कोवळ्या ओठांची !
अंदमान, १९१२

34 सायंघंटा

परिचय - तुरुंगांत संध्याकाळीं जी घंटा होते ती कैद्यांना विसांवा मिळावा म्हणून कोठड्यांत कोंडण्यासाठी. थोड्या मुदतीच्या कैद्यांस ती ऐकून अर्थातच शिक्षेतला एक दिवस कमी झाला असें वाटून आनंददायक होते. पण अधिक मुदतीच्या कैद्यांस ती तापदायक वाटते. अंदमानांत एक दिवशीं या घंटेचे वेळेस जोडीने बसलेल्या जंगली मले जातीच्या कैद्याबरोबर विनायकरावांचा भावनातल्लोळ उडविणारा संवाद झाला. तो संवाद व त्यानंतरचे विनायकरावांचे विचार त्यांनीं या कवितेंत गोंवले आहेत.

वृत्त - वैनायक

पशुसेची जे सकाळपासूनी सदा
घाण्यासी तैलाच्या फिरति जुंपले
बंदिवान ते सुटतां जूं जरा कुठें
आतांची येताती बंद अंगणीं.
घाण्याच्या भंवति भंवति सर्व दिवभरी
तुटुं पाहति पाय तरी धावधावतां
घामानें गळल्या जें चिंब जाहलें
भूर्तुल आतांची सुकत तें जरा.
तोंची बीभत्स तया परिचिता वचीं
दंडकाष्ठ उपसुनि तंडेल१ गर्जलाः
' जोडी ! हां जोडी !' सहसाचि सर्व ते
बंदी होताति दोन दोन जोडिनें

१०

१ कारागृहांतील एक जमादार.

" नीचे !-ना, ऊपर ! मूं बंद ! बे-उठो !

स्वविरोधी१ आज्ञाशत पाळपाळतां

येताती नाकीं नव ! अंतिं एकदां

पंगत ही बसली अपराध्द जनांची

कामानें, घामानें क्लिन्नगंध ती

सांजेच्या जेवणासि. " रोटि डाल दोर !"

डालरोटि थाळ्यांतुनि सरसहा पडे

' खावो बे ! जलदि ! जलदि !' जलदि लागती २०

खायासी सर्व: तोंचि शब्द ये “ उठो !”
 हाय ! तया स्नेहममत्वाविना सुक्या
 तुकड्यांचा तोंडीं चघळीतची भुगा,
 भुक्त, अर्धभुक्त, रिक्त-जठर वा, जसा
 जो असेल तैसा हा सर्व उठतसे
 बंदिवान अपशब्दां गुंजतां हळू
 असहाय क्षोभाच्या; सारवुनि करे
 उष्टी ती भूमि, अन्न फेंकुनी, मुखा
 धुवुनि पुन्हा जोडीनें सर्व परतती.
 आणि तया बंद अंगणांत मग पुन्हा ३०
 जोडीच्या मार्गे जोडीस या क्रमें
 बंदींच्या ओळी बसवूनि लव जरा

१ आज्ञा सुसंगत देण्याइतकी देखील बुध्दी या अडाणी जमादारांना नसे. मूर्ख ऐटीनें फुगुन ते एक आज्ञा देत तोंच तीविरुद्ध दुसरी स्वतःच सोडीत. ' बँठो ' हा शब्द त्यांनीं उच्चारला नाहीं तोंच “ उठो ” म्हणत. २ रोटि डाल दो--ह्या सर्व आज्ञा होत. स्नानाचे वेळेस देखील ' लवा ' म्हटले कीं सगळ्यांनीं लवणें. ' भांडे भरा. ' ' अंगावर ओता ' ' अंग चोळा ' अशा सर्व आज्ञा !

तंडेलादिक होती दंडधर दिलें.
 बंदिप येऊनि बंद कोठड्यांतुनी
 रात्रीच्या पूर्वी बंधांसि कराया
 अर्ध घडीचा आहे अवधि अजुनि कीं
 हुश करुनि बंदिवान वसतसे जरा
 जोडीच्या बंदीसी गुप्त बोलतां
 चोरदृष्टि राखुनियां दूरवर भयें !

* * *

तोंचि जो जोडिस त्या दिवशिं माझिया ४०
 तो बंदी सहसाची डंवचुनी हळू
 मजसि वदे सोल्हासें ' बघ अहा वरी !
 बघ सुंदर चांद ! किती दिवशिं दिसूं ये
 तो होता एक निकोबारचा कुणी

वन्य जातिमधला ज्या बोलती ' मले '

 मद्याच्या चोरीस्तव दंडिला ज्या

 दाट अरण्याचि ज्याचा मूळ पाळणा

 पुरही ज्या वाटावें पंजरचि, तया

 बंदीच्या कोठडींत कोंडीतां असें

 तीन मासही व्हावे, तीन जन्मसे ५०

 स्वाभाविकतःचि ते. चंद्र पाहुनी

 उल्हसिता वदनीं परि वदन लपवुनी

 हळुचि मला बोले एकेक शब्द कीं

 गणुनि गणुनि अंगुलिसी " एक हा असा,

 एक असा आणिकही, -छे ! न तो तिजा

 मास इथें मज पडेल ! बस्स दोनची

 हे मावळणारे रे चंद्र या स्थलीं

 दुर्दशेंत बघतिल मज, चंद्र तिजा तो

 पाहिल ना मजसि अहा कोठडींत या !-

 परि त्या विस्तीर्ण तटीं मंजु सिंधुच्या ६०

 आमुचिया निक्कोबारीन सिंधुच्या

 जलतरंगदोलावरि दोल खेळतां

 पाहिल मज चांद तिजा-डोलडोलत्या

 डुंगींतुनि? आमुचिया मारितां वल्हें

 -आणि करीं हावभाव करित-गीतिच्या

 तालावरि जी गाइल मत्प्रिया सर्वें

 वा गातां मजसी कर गुंफुनी तिच्या

 लगटुनि लगटुनि कटी मधुनिची जई

 वल्हवूं लागेल तीच नौसि हौशिनें

 किंवा त्या चांदण्यांत धुवुनि निघाल्या ७०

 त्या ढवळ्या सिंधुपुलिन-वालुकांतुनी

 विहरत वा धावत वा धरित वा कधीं

 अन्योन्या क्रीडनांतः वेंचण्याप्रती

लवतांना किंवा सहसाचि चमकल्या
 शंख, शिंप, गारांसी चित्रविचित्रां-
 -चांद तिजा मज बघेल ना इथें अहा !”
 हंसलों मी “ सत्य काय ? सुखद हो तरी
 मित्रा, तुज तव मोचन शीघ्रतर अणी ”
 निश्चितान्तताहि करी दुःख सुसहसैं;
 कां न तरी निश्चित-शीघ्रान्तता करो ८०

१ डुंगी - मले लोकांची लांकूड कोरून बनविलेली होडी.

दुःखासहि आतांच्या वर्धकचि सुखा! !
 मजसह समवेदनांसि दर्शवूं तयीं
 सहजचि तो वळुनि हळू प्रश्नला पुन्हा-
 “ सांग, गड्या, चांद किती काढणें असे
 अजुनि परी दुर्दशेंत दुष्ट ह्या तुला ?”
 भावांसी हृदयांतिल दाटल्या झणीं
 ओतूं मी बाहेरी उत्तरे: “ अहा !
 कोण करी ह्या गणिता !-चांद दोन वा
 तीन, चार, चाळीस-ना; चांद तो किती-
 पक्ष, मास, ऋतु, अयनें, वत्सरें अहा ९०
 तीन, चार, चाळीस: तें गणित हातिच्या
 किति ह्यपरि चरणांच्या अंगुलींसही
 धरूनी ना येणारें सत्य मोजतां !
 बहुधा मज चांद बघेलचि न कोणता
 जेथें तुज चांद तिजा कीं बघेलची !
 चांद मला कोणताही पाहणार ना
 लगटुनि लगटुनि कटीं सिंधुतटिं कुण्या
 रमतां वा धावत वा धरित वा प्रिये !
 निश्चितसैं हेंचि मात्र ! उलट जें असे
 सर्व अनिश्चित तें तें ! वदसि ‘ छे ’ कसैं ? १००

म्यांचि अनिष्टाची ती जडशिळा स्वयें
बांधुनियां निजकंठीं टाकिली उडी

१ दुःखाचा अंत नक्की अमक्या वेळीं होणार अशा अवधिज्ञानानेही दुःख हलकें होतें. मग लवकरच ती अवधि संपणार ह्या ज्ञानानें तें दुःख हलकेंच नव्हे तर प्रस्तुत वाटणारे दुःख नंतरचें सुख अधिक सुखद करण्यास कारणीभूत होतें. असें दुःख हें सुखपौष्टीक होतें.

याचि तुझ्या निक्कोबारीन सिंधुच्या
रौद्रशांत जलकल्लोळांत निर्घृणा !
आतां जें बुडणें ती निश्चित स्थितिः
तरणें तो अपघातचि जरि क्वचित् घडे !”

* * *

तों घणघण, घणण, घणण नाद घुमुनियां

हुकुमावरि हुकुम सुटे: ‘ हो खडे ! खडे !’

कोठड्यांत बंदीजन कोंडुनी झणीं

बंदीगृह रात्रिभरी बंद सक्तिनें ११०

करण्याची घंटा ही ! शब्द जरि कधीं

कारेंतहि कवणाचा ऐकुनी मना

वाटे लव हलकेंसें, इच्छिताकडे

पद पडलें एक पुढें गमत जरि असें

साश मना कारेंतहि पळभरी कधीं,

तरिं ते कीं सायंकालीन परिचिता

या घंटेच्याची घणघणण निनादें

कीं येतां रात्रींतुनि रथ विचित्र ते

स्वप्नांचे भू-जल-ख-ग१ शृंथलिताही

देहासी, गेहासी तेंवि, सोडुनी १२०

बंदीतें स्वेच्छासंचार घडतसे

प्रियसंगति, भुक्तभोग वा नवीनही !

यास्तव या सायंघंटेसि परिसुनी

हलकासा जीवाचा भार लव गमे.

१ पृथ्वी, जल, आकाश असे सर्वत्र संचरणारे, बंदीवानांच्या देहासहि सूक्ष्म मायेनें वाटेल तिथें नेऊन विहरविणारे, स्वप्नांचे रथ.

टाकुनिया एक उसासा, वदे हळू
बंदिवान जो तो 'दिन हाहि संपला !'
मेला दिन-शत्रू एक: नष्ट दशेच्या
सेनेतिल दिवसांच्या एक शिपाई
पडला होऊनि ठार अधिक एक हा !

* * *

दिवस-मृत्यू-घंटे? तूं गर्ज अशीची: १३०
तर्क करूं ये न आजि मज जरी, तुला
गर्जावें लागणार आणखी असें
कितिदां तें युध्दीं या, हे दिनान्तके !
तरि निश्चित हें निदान गमत कीं असें
संख्या जी दिवसांची कोणती तरी
विधिनियता दास्याचि भरतभूमिच्या,
त्यांतिल तूं एक अधिक दिवस दुष्ट हा
मारितेस ठार असा: आणि जें असें
मोचन त्या मातेचें तेंच आमचें
अन्वर्थक मोचन होणार हवेंसें ! १४०
देय प्रभुनियत स्वातंत्र्यमूल्य जें
आम्हांप्रति त्या मूल्यांतील एक हा
उग्र तपोदिन-दिनार२ टाकितांचि हा

१ दिवसाच्या शेवटीं होणारी ही घंटा म्हणजे बंदीच्या शिक्षेच्या दिवसांतील एक दिवस मेला-कमी झालाज सुटका एक दिवस जवळ आली असेंच वाटविणारी असे. २ एक पूर्वकालीन नाणें. भारताच्या विमोचनार्थ जें मूल्य देणें, यातनांचे जे दिवस भरणें असेल त्यांपैकीं हा एक यातनांचा दिवसरूपी दिनार आम्हीं भरून दिला.

भरपाई करुनि बंदि-निश्चित या उठे
यंत्रचलप्रतिध्वनिच? पावतीचा हा

हे सायंघंटे, तव नाद जो असा !

ज्या दिवशीं हिंदभूमि अति कठोर या

बंदिनिधित दंडाच्या भरिल अंतिमा

दिवस-दिनारा दारुण दुर्दशेच्याः

बलिदानाची ही नवरात्रि संपतां १५०

पूर्णाहुति पडुनि शक्ति-होमहुताशीं

जें विजयादशमीला प्रज्वलोज्ज्वला

त्या ज्वाला-मालींनुनि तृप्त चंडिच्या

होइल कीं मुकुट दिव्य-दीप्त आमुचा

ग्रहणमुक्तसूर्यासम प्रकट पुनरपि

त्या दिवशीं विजयवृत्त तें करीत कीं

प्रथित दिशा दाही जो आधुवधुवीं

सिंधु तटोतट प्रतिध्वनित गर्जत्या

जाइल जयघंटेचा घोष महान् या

राष्ट्राच्या पुनरुत्थित, नाद-सिंधुच्या १६०

त्याचि हा एक असे नादबिंदु कीं

१ कांही यांत्रिक पेट्या असताता त्यांत एका भोंकांतून नाणें टाकलें कीं तितक्या मूल्याचा एक पदार्थ यांत्रिक गतीनेच दुस-या भोंकांतून बाहेर पडतो. कांही पेट्यांत आंत नाणें पडलें कीं यांत्रिक प्रतिध्वनि उठून ती ती पावती मिळते. त्या बंदीगृहरूपी पेट्यांत यातनांच्या दिवसांच्या नाण्यांपैकीं एक दिनार भरून पडला अशी पावती देणारा असा यांत्रिक प्रतिध्वनिच त्या संध्याकाळच्या घंटेचा तो नाद वाटत असे.

कष्टगणक घंटे, हा नाद जो तुझा

बिंदुबिंदुनें ह्या तो सिंधु? सांचणे !

गर्ज तरी तूं स्वाहाकार बलींचे

दास्य-दिनांच्या अस्मत्प्राणहवींच्या !

गर्ज तुझा एक एक दुर्दिनान्तके

घंटे, त्या सुदिनासी आणितो अहा

एक एक दिन सन्निध ! दास्यमुक्तिच्या

सुदिना-ना मम-परंतु हिंदुजातिच्या

मुक्त तिचें जीवन कीं तेंच आमूचें ! १७०

कवण जगे ? अहह जरी हिंदची मरे !

कवण मरे ? हृष्ट जरी हिंद जगे रे !

अंदमान, १९१३

१ भारतास मुक्ततेचें मूल्य भरपाई करण्यासाठी ज्या बलिदानाच्या यातनांचा दंड देणें आहे त्या कष्टांची ही प्रत्यहीं दिवसाचे शेवटीं होणारी बंदीघंटा एक गणक झाली होती. असे यातनांचे पराजयाचे दिवस एक एक मोजून भरले म्हणजे तो विमोचनाचा अंतिम विजय-दिवस दिसणार ! त्या दिवशीं जी प्रचंड विजयघंटा सागरासागराच्या तटोतटीं हिंदुस्थानच्या विजयाची ग्वाही फिरवीत गर्जत जाईल त्या तिच्या ' नाद-सिंधु ' चा ही कष्टगणक घंटा नाद-बिंदुच होती. कारण बलिदानाच्या पावतीचे ह्या घंटेचे हे बिंदु बिंदु पडत पडतच तो भरपाईचा दिवस उगवून त्या विजयघंटेचा नाद-सिंधु भरणार आहे.

35 निद्रे ।

परिचय - बंदीगृहांत सर्वतोपरी गांजले गेले असतांही विनायकरावांच्या वांट्यास एक सुख दैवानें जवळजवळ शेवटपर्यंत राखून ठेवलेलें होतें. तें म्हणजे झोपेचें. त्यांस एकदां दिवसाचा त्रास संपून संध्याकाळीं कोठडींत कोंडलें गेलें कीं, झटकन झोंप यावी. ती इतकी सुखद नि गाढ असे कीं, अनेक वेळां सकाळीं घंटा होई तेंव्हा डोळे उघडल्यानंतर किती वेळ तरी आपण बंदीगृहांत आहोंत याची जाणीव त्यांना येत नसे. प्रियजनांविषयीच्या स्वप्नांतून किंवा सुखद विसराळू अवस्थेंतून किती तरी वेळानें बंदीगृहांतील परिसरांत जाणीवेनें हळूहळू उतरावें असें होई. सर्व सोबती आणि सांगाती दूर झाल्यावर जी एकच सोबत त्यांस लाभली होती त्या निद्रेचे त्यांस जे मनःपूर्वक उपकार वाटत तेच या कवितेंत त्यांनी व्यक्त केले आहेत.

वृत्त - वैनायक

ये हे निद्रे ये ! तव आगमनाच्या
जडं वार्ता तारांतुनि१ मम शिरांचिया
येती तडं बाग जशी कुणि सुदुरुनी
ती योजन-गंधा मन मोहवीतसे
गंधेची भुंग्यांचें, तेंवि भुलवुनी
नेशी मन माझेंही, हे फुलबागेर-

१ शिरांच्या तारांतुनि-क्षेपानें तारायंत्रांतून-झोंप येऊं लागली म्हणजे जें गोड शैथिल्य आणि सुखद विसावा अंगामध्ये संचरूं लागतो त्या झोंप येत आहे या बातमीच्या आलेल्या ' ताराच ' असतात. २ सुखस्वप्नांच्या सोनफुलांनीं डवरलेली बाग - सुखनिद्रा.

स्वप्न-सोनफुलांचिया ! कुशल ते जसे
शस्त्रवैद्य शल्य शरीरांतुनीं निकें
उध्दरितां यातना न कळुंहि घावया
देताती हुंगायो मोहकुपी१ ती; १०
तेंवि हीन दीनहि दिनसमर संपतां
त्याचे ने विक्षत तोर वीर वेंचुनी
रुग्णालयिं रात्रीच्या; आणि देत जी
हुंगायो मोहकुपी तीच तूं ! तया
विश्वकुशल वैद्याची: जीर्ण तें नवें,
ताजें तें सुकलें, जें शुष्क पूर्ण तें
या माझ्या गृहिं३ येउन करुनि जाशि तूं

कळुंही न मज तें देतां ! हेंचि सात्त्विका
दानार्थे चिन्ह सत्य किति सुदैव हें
माझें कीं देहा ह्या प्रथम ज्या दिनीं २०
म्यां अपुल्या हस्तेची रचुनि मम चिता
ठेवियलें तीवरतीं,-चंडिके४ तया
करुं सुतृप्त !-अग्निकुंडिं तूही त्या तई,
हे निद्रे, सहगमना अंगने-समा
करुनी या यमपुरींत५ येशि मजसर्वें !
मम शय्या बंदीगृहिं संगतीं तुझ्या
प्रेममृदुल, मोहक, जणुं शेज फुलांची
देवा, या निद्रेसी तरि निदान तूं
नेठं नको मजपासुनि-सर्व यद्यपी
नेलेसी ! काय नसे मजसि ती इथें ? ३०

१ क्लोरोफार्म किंवा इतर तत्सम मूर्च्छक द्रव्यांची कुपी. २. ईश्वर ३ शरीरांत. ४ देवी, असुरमर्दिनी, ध्येयमूर्ति
तिला. ५ कारागारांत.

पंखांवरि वाहुनि ती विश्व आपिते
कारेंतहि मजसाठीं ! बाग, बगीचे
कारंजीं, कुसुमें, प्रियसंग, रंग ते.
अद्भुत, अतिभव्य, भयद, वास्तवाहुनीं
अति विचित्र घटना नव नवीन अनुभवी
निद्रे, तव मायेचा स्वप्नपट मनीं
उघडे जडं ! चक्रव्यूहांत मृत्यूच्या
मार्गे पद एकही न परततां पुढें
आणि पुढें मात्र धावत्या अधृष्यशा२
काळाच्या रथिं ह्या भरधाव चालल्या४०
अभिमन्युसि३ तूं आयुष्याचिया पुन्हा
नेशी स्वच्छंद मागुती हवें तिथें !
कालाच्या रथिं बळेंचि चढसि आणि ते

होती तत्तुरग लगामासि वश तुझ्या
सोनेरी स्वप्नांच्या !-आणि त्या रथीं
वृध्दांही त्या ययातिसमचि अर्पुनी
नवयौवन, नेशी तूं राज्जियं रतीच्या,
पूर्वप्रियकरणींच्या पाजविसी त्या

१ वस्तुस्थितींत ज्या घटना अशक्य अशा विचित्र घटनाही जेव्हा स्वप्नांचा चित्रपट उघडतो, तेव्हा झोंपेंत सत्यशा अनुभविण्यास सांपडतात. २ न आटोपत्या. ३ आयुष्य हे अभिमन्यूसारखे मृत्यूचे, संसाराचे, चक्रव्यूहांत सारखे पुढे जाते. ' व्यूही शिरेन शरसा मागे परते न एक पदही न ' ही मयूरपंक्ति येथे सूचित आहे. आयुष्यांत म्हणूनच मागचा क्षण पुन्हा ख-या ख-या स्वरूपाने अनुभवितां येत नाही, पण निद्रा तो अनुभव देते. कालाचा रथ बलाने मार्गे नेते, आणि मागच्या घटना अगदी वस्तुस्थितीप्रमाणे, अगदी आजच्याप्रमाणे आपणांकडून अनुभवविते. सोनेरी स्वप्ने हे निद्रेचे लगाम होत. तीं स्वप्ने काळाच्या घोड्यांस खेचून मार्गे नेतात.

प्रथम चुंबनासि पुन्हा !-विरहविह्वला
सत्य समालिंगनसुख !-जे हताश त्या ५०
फल आशातीत लभ्य !- अस्त उदित ते,
विगत होय आगत कीं ! उघडतसे जें
स्वप्नचित्रपट निद्रे, बिजलिचा तुझ्या !
भूत होय वर्तमान-वदति कुणी? अणी
विगतचि आगत न अनागतहि होतसे
आगत तव रथीं भविष्याचियाहिः कीं,
चर्मचक्षुसी अद्यापी अनावृता
त्याहि चित्रशालेमधिं तूं प्रवेशिण्या
होशि दर्शिकाहिः क्वचित् ! योगिजनहि हे
मानिति कीं या अगम्यं, या अतींद्रियी ६०
एक तूंचि इंद्रिय जें व्यक्त लव करी
अव्यक्ता, हे सुषुप्ति, बध्दही जनां !
देह४ हाचि ना आत्मा, बीजमंत्र हा
धर्माचा अखिल अम्हां काय सुचविसी

१ कांहींचा असा अनुभव आहे कीं पुढे होणा-या घटनाही कधीं कधीं स्वप्नांत प्रथम दिसतात. २ दर्शिका: तिकिट. भविष्याच्या चित्रशाळेंत काय काय चित्रें हळूहळू प्रेक्षकांस उघडीं होत जाणार आहेत तीं निद्रेचें तिकिट काढलें कीं कधीं प्रथमही पहाण्यास सांपडतात. ३ सुषुप्तीत-गाढ झोंपेंत जी स्थिति ती मूळ अव्यक्ताच्या द्वंद्वरहिततेची लवमात्र कल्पना देऊं शकतें. ' योगनिद्रा ' हें नांव समाधीला देण्यांत येतें यांचेही कारण हेंच कीं, ती समाधीची कल्पना सामान्य जनांस यावयास गाढ निद्रेतील जाणीव ही कशीबशी पण एकच उपमा आहे. ४ देह हाच ना आत्मा: स्पेन्सरादिक पुष्कळ भौतिकशास्त्रही असें मत प्रतिपादितात कीं, झोंपेंत आपला देह जिथें असतो त्याहून अन्यत्र आपण संचरतो. ह्या झोंपेंतील अनुभवावरूनच प्रथम देह हा आत्मा नाही ही कल्पना सुचली.

प्रथम तूंचि ? ऐंद्रजलिका तथा तुझ्या
स्वप्नाच्या आरशांत देहविरहिता
आत्म्यासी आत्म्याला दाविलासि जें ?
सामान्यासहि गोचर सात्त्विकोपमा
वेदान्ता एकचि ही गवसतसे जी
कैवल्यानंदासी, हे सुषुप्ति, ती-
त्या केवल आनंदाची तुझ्याचि कीं ।
आणि, जरि, हे सुषुप्ती ! - मरणही असे
तें तुझेंचि संततत्व-सांगता तुझी
मधुर तरी मरण किती ! सुखद विसावा !

अंदमान, १९१४

१ संततत्व म्हणजे अखंड प्रवाहीपणा, आणि सांगता म्हणजे संपूर्णपणा भंगणारी अशी गाढ निद्रेतील जी आंशिक अजाणीव तीच कधीं न भंगणारी होऊन जीत पूर्णपणें बसते अशी झोप म्हणजेच मृत्यू असेल तर ' मधुर तरी मरण किती !'

36 मूर्ति दुजी ती ।

परिचय - सन १९१० मध्ये विनायकराव फ्रान्समधून परत येतांच इंग्लंडमध्ये धरले गेले. लंडनच्या पोलिसचौकींत प्रथम बंद असतां इंग्लंडच्या मानानेंहि अतिशय कडक अशी थंडी पडूं लागली. त्यांतहि त्या कोठडीच्या भिंतीहि दगडी ! फरशी दगडी ! त्या काल्यासारख्या गार व्हाव्यात ! जवळ अंथरून तर काय, पण पुरेसे पांथरूनहि नाही. दिवस-रात्र पाय आपटावे, हात चोळावे, त्या पंधरा वीस पावलांच्या लांबीतच भरभर फे-या घालाव्या, तेंव्हा कुठें गारून जाणारें रक्त कांहीं उष्णता पावूं शकावें. त्या भयंकर शारीरिक गारण्याचा परिणाम मानसिक उत्साहहि गारठण्यावर होऊं नये म्हणून त्यांनी आपल्या मनास वज्रशाली करण्यासाठी जी विचारपरंपरा हृदयांत प्रदीप्त केली ती या कवितेंत ग्रथित केली आहे.

वृत्त - वैनायक

अपरिचित न जो तुझिया मधुर विलासाः

रम्य सरें तीं, नलिनें, नाल सुभग ते,

ते सुगंध भृंगगुंज, त्या सुमंजुला

सारंग्या, गीतें तीं गोड, गोड ती

दयित-स्मृति आलिंगन जीस तृप्तवी,

शेती ती हिरवी, आल्हादिते मळे,

सरितापुलिनोत्थ थंड तीं कलिंगडें,

मुक्त नील आकाशश्री मनोहरा,

मुक्त नील सागरतल, मुक्त वायु ते,

राजमार्गि भक्तीच्या गजर गोड वा १०

टाळमृदंगांचा हरिनाममत्त तो,

चंद्रबिंब शारद मेघांत धावतें,

आशा कीं रिक्त संशयांत सुखभरेः

ऐसे जें नव, संगत, मंजु मुक्त जें

त्या त्यांतिल मधुर विलासासि जो तुझ्या

मूर्तीच्या लावण्यश्रीस वर्णिता

भाटचि तो लंपट तवः देवि ! तोहि मी

आजि अहह इच्छितसें रूप देखण्या

तें दुजेंचि तव ! तव ती मूर्ति दुजीची !

मूर्ति मधुर नाः परंतु ती भयंकरा

२०

तव दुसरी घोर मूर्ति दाविं ती मला !

कारण तूं बघसि कां न आजि मज इथें
 ऐशा ह्या लोह-पिंज-यांत कोंडिला
 हिंस्त्र कुणी पशु जैसा वध्य तसाची;
 आणि ऐकशी न काय लोक पहा ते
 परस्परांसि जे कथिती दावुनी मला:
 " असता हा हिंस्त्र कुणी पशुचि कीं क्वचित्
 टिकता या पिंज-यांत-वीर वा कुणी
 हा तो परि केवल कवि भावकोंवळा;
 शोभेची मात्र वस्तु ! शयन रंगणीं ३०
 विजयायुध वाणाची, म्हणुनि कां कधीं
 विजयायुध ती होई समररंगणीं ?
 कसली ती कविता सुखभोग-लोलुपा
 दाविल ना ह्यास इथें तोंडही पुन्हा
 नसता कवि सहता तरि; हा तगेल ना !"
 कां ? कविता काय कुणी पण्य अंगना
 कीं जांवरि उत्सवीय मनविमोहका
 सुवर्णरत्नमौक्तिकांत तनु अलंकृता
 तोंवरीच मात्र हात हंसत धरूं ये ?
 आणि सुदैवाच्या आकस्मिका अशा ४०
 दुष्काळीं, पुष्करिणी शुष्कसलिल कीं
 तेंवि रिक्तरसगव्हर हृदय तिचेंही
 होठनि ती होत हात हिसड्नी दुरी ?
 ना, ना, ना ! कुसुमगंधीय लाघवी
 तारेवरि वीणेच्या नाचती मुदें,
 तींच तिचीं होठनियां वज्र-कर्कशें
 धारेवरि खड्गाच्या नाचतीं पदें !
 ना ! कविता निजभक्ता त्यागिना कधीं !
 भक्त तिला त्यागो, ती त्यागिना तया !
 कारण कीं मूर्ति तिच्या असति दोन ज्या ५०

कर्तव्या अनुसरुनी रक्षिती तिच्या
 पूजकासि वा प्रियासि समयिं विभिन्ना.
 एक मूर्ति ती: नाचत हृदयमंचकीं
 रसिकमनाची वीणा घेउनी करीं
 तंतुतंतुतुनि कुशल-स्पर्श-पुलकिता
 प्रेमाची वीज थरारुनि देत जे,
 भावनांसि मोहन घालूनि ती करी
 लोण्याहुनि कोमलशा-कोमला अशा
 कीं जाव्या चांदण्यामधेंहि वितळुनी !
 आणि दुजी ती: मूर्ति प्रखर जी तुझी ६०
 कविते घेऊनि शिरे वाण सतीचें
 अहह ! हास्य करित प्रज्वलित चिताग्नी !
 प्रथम मूर्ति तव, यमुना-पुलिन भिजुनि जें
 चांदण्यांत शीतल त्या रात्रिं जाहलें,
 त्या रात्रीं कमलनयन श्यामसुंदरा-
 सहित रासलीलेमधिं गुप्त-गोडशा
 हृदयाहृदयासि नाचनाचवि मुदें;
 आणी आनंदाच्या किंकिणीप्रती
 हास्य-लास्य-मग्न-गोपिका-हृदांतल्या
 ताल धरित मंजुल रुणु झुणुं झुणुं झुणुं ! ७०

* * *

परि यमुना-पुलिनीं रसभरित कीं अशा
 त्या कवळ्या नंदकिशोराचिया मऊ
 लुसलुशीत अधरांवरि मधुर होतसे
 मुरली जी, तीच अहा त्याच कोमला
 अधरांवरि कर्कश रणशृंग होउनी
 रणवेताळाच्या वेताळ-तांडवा
 ताल पिटी भारतीय त्या रणामधें
 " अच्छेद्योयमदाह्योशोष्य एव च,
 लोकक्षयकृत् प्रवृध्द काळ, काळ मी !"

दंष्ट्रा विक्राळ, गर्ज भयद कोण तो ८०

कविते. तव !-जो सहस्र वत्सरांतुनी
घुमत येत आजहि, हें भुवन कंपवी !
-त्या छंदीं, त्या वृत्तीं, समरभीषणा
प्रकटित तव चंडमूर्ति जी दुजी अहा
देवि, आज देवो मज तीच दर्शना !
कारण कीं भिन्नचि हें उदित आजला
कर्तव्य ककच-तीक्ष्ण ! आज ना असे!

तन्मुद्रा स्मितशुभ्रा, वेष सौम्य ना
जरतारी थाटमाट रंगराग वा
रत्नखचित मुकुटहि तो आज ना दिसे. ९०

वार्ये ना मंगल, ना गीत-मंजु ते
ताफे रंगेल नव तमासगीरांचे !
आज दों दिशा न पथांतुनि आवली
भवनांच्या वर्षती फुलें; न हर्षती
ललनांचे लोलनयन, गर्जतीहि ना
लोकसंघ जयजयध्वनी कृतज्ञ ते !

आजि सेवकांसि नसे पारितोषिकें
वांटित ये सोन्याचीं आमुचा धनी-
स्वयंसैनिका त्याच्या आज अवधि२ वा
मिळते ना क्षणही कीं स्वेच्छ विलासा १००

' अशिथिल परिरंभीं परिमृदितमृणाली३-
-दुर्बलशा अंगकां 'सि लगटुनी कुण्या
अविदितगतयाम यामिनीसि न्यावया !
आज उलट सर्व ! उग्र, ना-हिडिस्ससा

१ केव्हां केव्हां शक्य तितक्या सुखाचा उपभोग घेणें हेंच कर्तव्य होऊन बसतें. गणपत्युत्सव, मिरवणुकी, सभा, संमेलनें हीं अशा सुखद कर्तव्याचींच उदाहरणे होत. परंतु ' त्या दिवशीं ' दुसरेच एक कर्तव्य समोर ठाकलें होतें. ' आज उलट सर्व ! ' हा भाव या छेदकांत वर्णन केला आहे. २ रजा, सैनिकांस मिळते ती: ' आमच्या धन्यानें- म्हणजे ईश्वरानें -नियतीनें-आज आम्हांस कामगिरीची आज्ञा सोडली आहे.

विजयानंतर मिळणारी रजा आमच्या वांट्यास आज किंवा क्वचित् कधीहि येणारी नाही.' हा भावार्थ. ३
भवभूतीच्या उत्तररामचरितांतील ' परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यंगकानि । त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवासा ' ।
' अशिथिलपरिरंभव्यापृतैकैकदोष्णोः । अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् । ' श्लोकांचा संदर्भ सूचित केला आहे.

लोखंडी जबडा वांसूनि आपला
कर्तव्य प्रकट आज ! मज चिरावया
दांतांच्या कवळ्यांच्या करवतीत दों !
दगडाहुनि निर्दय हें हृदय तयाचेः
वेषही न बर्बरता झांकि अशी ही
त्याच्या अजि नंगी तरवार तनूची ! ११०
आणि बाप रे ! थंडी ही भयंकरा !
निर्दयतेहूनि थंड थंड ! गोठलें
नदनदींत१ पाणी ह्या आणि शरीरीं
रक्तपिंड पिंड अहो जात थिजोनी !
या भयाण एकलकोंडींत एक ह्या
निःसहाय, निंदित, मी बघतसें स्वयें
जीवनरस नाड्यांतुनि माझिया अहा
थंड पडत जातांना ! दगडचुन्यांच्या
या नंग्या अंधा-या भित्तिच्याहुनी
गार गारठा अंगी असह भरुनि ये. १२०
कारेच्या कोठडीत नागव्या अशा
नंगें कर्तव्य असें मजसि गांठतें !
आणि२ अधांतरिं शिखरावरति वायुच्या
संभाळुनि तोल सतत चढत धावण्या
आज्ञा मज दे ! पाठीवरति लादुनी
पर्वतसम दुर्धर सद्रवभार हा

१ त्या वेळच्या इंग्लंडमधल्या कडाक्याच्या थंडीचें हे भौतिक वर्णन आहे व त्यांत मानसिक प्रतिबिंबाचाहि ध्वनि उमटत आहे. २ वायूच्या अत्युच्च शिखरावर अधांतरीं चढून जाणें जितकें कठीण, तितकेंच केवळ कल्पनासृष्टींतच निवसणा-या ध्येयास्तव शिर हातांत घेऊन जाणें कठीण.

राष्ट्रचा अखिलाचि ! ये तरी अहा
 तंही ! तुझ्या त्या दुस-या चंडमूर्तीचें
 दर्शन सज दे ! कविते, आजि दुजा तो
 छेड सूर कर्कश, जो भिववि भैरवा ! १३०
 सूर ललित ना ! रुणझुणु ताल तोल ना !
 आवडते ज्याचे आघात कोंवळे
 हृदयकुंजिं नाचविती गोड गुलगुल्या
 मंजु गीतगोविंदांतील छंद ते:
 अबलांच्या अबल हृदा अधिक अबल जे
 करिती ते बिल्हणी. करुण छंद वा.
 परि, कविते, भेरीचे सूर ते दुजे
 छेड आजि, अबलांच्या अबल हृदांही
 करिते जे प्रबल प्रलयोर्मि सिंधुसे !
 मृत्युंजय मंत्र कुणी प्रकटविल जो १४०
 मूर्ति चंडिकेती उदंड घावया
 चंड मनोबळदाता मजसि वर अजी !
 कुरळीं जे खेळावे, केश मृदुल ते,
 क्रोधानें राठ राठ उठुनियां जवें,
 फुटलेल्या पेंवांतुनि सर्प कीं तसे
 बुचड्यांतुनि चवताळत सुटुनि धावती
 स्कंधीं वा वक्षीं ना पृष्ठिं ना मुखीं
 विकराल क्रोधभरें अति भयंकराः
 एक्या निज हस्तेची छाटुनी स्वयें
 खड्गानें आपलेच मुंड फल तसें, १५०
 अन्या निज हस्तीं घेः आणि अहो जी
 रक्ताची धार उडे वरि उफाळुनी
 लाल लाल चिकट विकट त्या गळ्यांतुनी
 धार तीच घट घट त्या क्रुध्द मुखें पी
 पेल्यांतुनी लाल मद्य पी जसें कुणी !

पिठनि रक्त आपुलेंचि आपली तृषा
 शांतवित्या त्या प्रचंड रौद्रभीषणा
 रुंडधरा छिन्न-मुंडः मूर्तीसी नमो
 नमो नमः सहस्रधा प्रमत्त-नर्तने !
 तूंची कर्तव्य-मूर्ती ! तूं जरी अशी १६०
 सद्यःकर्तव्यमूर्ति मद्दहदापुढें
 रुंडधरा, छिन्नमुंड, खंड-कृपाणा
 ऐशीची मूर्ति धरुनि, तूहि ये करूं
 कविते, या हृदयाचा पाठपुरावा !
 जें वेताळीय, काळभैरवीय जें
 मारक जें, दुःसह जें, कठिण कटुकटु
 तेंचि आज आरोग्यद बलद हो तया !
 कीं जैसें तें होई, अढळ जें चढे
 वीरवर श्रीबंदार वध-शिलेवरी.

श्रीबंदावीर

क्रूर लोह-पंजरांत या निरुंदशा १७०
 तीक्ष्ण सुळे !-लोहाचे दांत रक्तपी
 तेंवी शिवशिवति अहा देतिना मुळीं

१ शाक्तसंप्रदायांत चंडिकेचें हें “ छिन्नमुंडा ” नांवाचें एक तात्त्विक रूप प्रसिध्द आहे. २ श्रीबंदा हा शीख लोकांचा प्रख्यात पुढारी व श्रीगुरुगोविंदाचा शिष्य होय. मुसलमानांस ह्यानें दे माय धरणी ठाय केलें. शेवटीं तो धरला गेला.

अल्प वळायार्तेही तनुसि तयाच्या !
 पीत रक्त लोह-सुळे टोंचटोंचुनी
 देहाची जाळी ज्या जाहली असा
 निजरक्तीं न्हालेला कवण हाय हा
 पंजरांत बंदिवान ? सिंह कीं जसा !
 पंजरस्थ सिंहाच्या श्वान शिकारी

भंवति जसे भीत-धीट रक्तपिपासू
 भुंकति बहु टपत तया भक्षुं फाडुनी, १८०
 शत्रूचे तेंवि मुक्तखड्ग हे थवे
 भुंकत त्या पंजरासि ढकलिती पुढें !
 दिल्लीचें दीर्घ पटांगणः सभोंवतें
 लोहगजांचें कुंपण रोखतें जनाः
 ज्या भंवतीं शतसहस्र हिंदु अहिंदू
 नरनारी दाट उभ्या दूरवर अहा
 प्रेक्षाय हिंदूंच्या वीर रक्षका-
 प्रेक्षाय हिंदूंच्या रक्षकासचि
 ना, परंतु हाय हाय तद्वधासही !
 प्रेक्षाय मात्र ! तोंच मुख्य कसाई, १९०
 बादशाह ज्या वदती, तोहि ये; हळू
 फाटक-ना फट केवल करकरुनियां
 पंजर लव उघडे: ओढून शृंखला

१ पंजाबमधून बंदावीरास धरून दिल्लीस आणिलें तेंव्हां लोखंडी पिंज-यांत बंद करून आणिलें. कारण
 मुसलमानांस त्याच्या विलक्षण तडफेचा आणि यशाचा इतका धाक बसलेला होता कीं, त्याच्यापाशीं
 अद्भुत सिध्दाई आणि जादू आहे आणि तो मनांत येतांच मांजरादिकांचे इच्छामात्रें रूप धरून
 निसटून जातो असा मुसलमानांचा समज झालेला होता.

फरफर फरफटीत हाय ठेंचठेंचुनी
 बंदीवानासि टाकिला पटांगणीं.
 खणखण उपसूनि उगारुनि भोंवतीं
 शस्त्रास्त्रें शतशः सहसाचि रोखिलीं
 एक एक शिष्य तया वीरगुरूचा
 शृंखलांत बध्द पुढें एक एक ये
 " होशी का मुसलमान ? वांचसी तरी ! २००
 " हिंदू मी ! शीख आम्हि ! मरण मी वरी !
 " हें कुराण-हें कृपाण ! बोल पुनरपी "

पुनरपि ये पुनरपि ये ये पुनः पुन्हा
 प्रत्युत्तर घोरनिश्चयोत्थ सत्वरिं
 " हिंदू मी ! शीख आमिह ! मरण मी वरीं !
 एक एक उत्तर तुच्छवित कुराणा
 उठतांची पडत धर्म-वीर-वरांचें
 एक एक शीर्ष बळी क्रूर कृपाणा
 शंभरदां प्रश्न उठत रानटी स्वरीः
 " होशी का मुसलमान ? वांचसी तरी ! २१०
 शंभरदां उत्तर दे कंप अंबरीः
 " हिंदू मी ! शीख आमिह ! मरण मी वरीं !!"
 एक एक धर्मवीर करित दोनशें
 वर्जुनी भय गर्जुनी जय धर्मगुरूचा
 वधशिळेसि वाहुनि निजशीर्ष देतसे !
 बोथटलें तें कृपाणःजात बुडुनिया
 सद्यः उष्ण उष्ण शोणितांत वधशिलाः

१ सद्य-ताजें. बंदावीराचे आधीं त्याचे दोनशें शिष्य त्याचेपुढें मारले गेले आणि तरीही तो गलितधैर्य
 होईना म्हणून शेवटीं त्याचा एकुलता एक राजपुत्र त्याचे समोर हालहाल करून मारला गेला-तें
 वर्णन या आणि पुढल्या छेदकांत आहे.

अति अघोर अति उदास दिवसही दिसे
 झिंगतसा लाल लाल रक्त पिऊनी.
 हाय, अहो ! परि त्या अति किळस आणित्या २२०
 स्थानीं बीभत्स ह्याचि समयिं हें कसें,
 कां ये अति कोमल अति करुण लेकरूं ?
 आणि पडुनि त्या बंदी वीरवराच्या
 सहसा तें मूल गळां, स्फुंदुनी वदेः
 " हाय पिताजी ! हा हा, काय दशा ही
 तनुची तव आज राजसादभूषिता !
 राजराजभूषणार्ह बंदीवान तो

वीरवर श्रीबंदा अहह आपुल्या
 एकुलत्या एक्या तनयासि हुंगुनी
 बोले: “ हे बाळ ! तुझा मी नसें पिता ! २३०
 हिंदुधर्मची, बाळा, पूज्य तव पिता !
 माता तव हिंदु-जाति:जा तिच्यावरी
 लिंबलोण ओवाळुनि कमल-कोमला
 तनुचें तव तनया जा टाक सत्वरिं !
 सत्वरची साश्रू-सोल्हास तरीही
 उठत राजबिंडा तो वीरतनय तें.
 “ होशी कां मुसलमान ? वांचसी तरी !”
 “ हिंदुधर्म-मंगलार्थ मरण मी वरीं !”
 आणि हाय हाय त्याहि अर्भकाप्रती
 नेताती ते नृशंस वध-शिळेकडे: २४०
 हळु न्यारे, हळु ! संभाळुनि लेंकरुं
 हें लहान इतुके कीं सांचल्या तया
 रक्ताच्या डबक्यांतचि सहज बुडुनिया
 जावें कीं जातां त्या वधशिलेकडे !
 बोथटः तरि तें कृपाण कठिणतम तरी
 अति सहजचि कर्म भयंकर करीत तें !
 कठिणतमहि बलिदानीं सहजतम तसें
 वीरसुत श्रीबंदा वीरवराचा
 निज तनुच्या नवनालावरुनि खुडुनिया
 वाडुनि दे हिंदु-धर्म-मंगलार्थ कीं २५०
 समर-चंडिका-चरण-स्थंडिलावरी
 निजसुंदर मुखमंडल कमलकुसुमसें !
 हरहर ! सत् श्री अकाल ! जय ! पुनः पुन्हा
 श्रीबंदा गर्वभरें गर्जना करी !
 वीर करी गर्ज, आणि शोक करि पिता:२
 -किती सुंदर, शूर किती ! बाल एकची

अंतरलें तेंहि अभाग्यासिः घे अशी
 श्रीबंदा हाय हाय हाय अंतरिं !
 तों ते आलेच कोप-कंपभरानें
 थरथरते शब्द, शिव्या, शाप वर्षतां ! २६०
 आणी यच्छब्द उभ्या पंचनदासी
 सिंहाचा जेंवि गुहे, तेंवि गर्जवी
 यद्रजें अक्षरशः मुसलमान तो
 ग्रामधाम सांडित घे वन सहस्रशः !
 घोरीपासूनि३ शत्य अति अघोर जें

१ दोनशेंवर शिष्य हिंदुधर्म त्यागीनात म्हणून मारतांना बोथट झालेलें ते मुसलमानी खड्ग. २ वीराचें कर्तव्य म्हणून बंदावीरास स्वसुताच्या हुतात्मतेनें एकीकडे आनंदहि झाला. पण त्याचें पित्याचें अंतःकरण दुसरीकडे नैसर्गिक अपत्यप्रेमानें आंतल्याआंत विव्दळहि होत होतें, स्वसुताचें रक्षण करण्यास असमर्थ झालेल्या स्वतःच्या दुःखद स्थितीनें हळहळत होतें. ३ महमद घोरीपासून.

दास्याचें हृदयिं सलें पंचनदाच्या
 तें उपटुनि शतकांचा सूड सहा घे
 यत्कृपाणः त्या बंधा वीरवरातें
 तेचि मुसलमान अजि श्वान कीं जसे
 शृंखलिता सिंहावरि भुंकती बहू २७०
 तेंवि भुंक भुंकत पुसताति बहूपरीः
 " हें कुराण हें कृपाण ! बोल पुनरपी,
 कुफरा, हो मुसलमानः वांचसी तरी !"
 धर्माधा ! यःकश्चित् सैनिकें दिलें
 ज्याच्या ना कवडीचें मोल कुराणा,
 सेनानी तो स्वयेंचि घालणार का
 मूढा, तव भीक भीतिशी अशा खुळ्या ?
 " सचमुच क्या ऐसा है ?" मुख्य कसाई,
 बोलती ज्या बादशाह, तो वदे मधें
 " जावोची तरि सेनानीप्रती तया २८०

सेनेह्नि अधिक सभादर समर्पिला !
तो कुराण फेकी ? तूं फेंक कृपाणा
आणी जा तीक्ष्णाग्रा सांडसाप्रती
लोहाच्या लाल तापवूनि आण जा ”
लाल लाल सांडस तीक्ष्णाग्र तीरसे
घेउनि ये हत्यारी: अढळ आसनीं
वीर बसे योगयुक्त “ बोल पुनरपी,
होशी ना मुसलमान ?” एक एक त्या
प्रश्नातें प्रश्नचिन्ह तेंवि पूर्तवी
तस लोह-सांडस सहसाचि घुसोनी
वीराच्या तनुंत तीर तुणिरीं तसा !
प्रश्नांतीं एक एक तोडूनी अहा
मांसाचा लचका ओढूनि काढिती
लाल तापलेल्या खुपसूनि सांडसा !
अक्षरशः हा अघोर छल रिपू करी !
अक्षरशः तें अघोर धैर्य तो धरी
तो बंदा अखिल-हिंदु-वंच हुतात्मा !
“ छल अघोर हेंही तें धैर्य चळविना
तरि अघोरतर भोगो खल छलाप्रती: ”
बादशाहचि तो ! तन्निधिंत पडे कां ३००
क्रौर्याची ती उणीव ? घोरतर छळा
कल्पी लव हत्यारी: तोंचि गर्जला
बादशहा; “ ना तैसें मूढ ! हाणितां
आघाता शत न होय घाव शरीरीं
विषम तसा घाव होय हाणितां मनीं
आघाता एकमात्र ! कुफर कारटां
मृतहि चिरा-तोडा तें हृदय !” हृदय तें
त्या हुतात्म वीरतनय तनुसि चिरुनिया
तोडिति ते क्रव्याद क्रूर: आणखी

२९०

उष्ण रक्त थबथबुनी गळत ज्यांतुनी ३१०

जिवलगशा राजसशा लाडक्या अशा

एकुलत्या तनयाचें हृदय तें अहो

जनकाच्या त्या वदनीं कोंबिती बळें !

हाय हाय-धन्य धन्य-हाय हाय हा !

धन्य धन्य धन्य ! तरिहि धैर्य ना चळे !

१ कारटा - बंदावीराचा तो मारून टाकिलेला मुलगा: त्याचे हृदय काढून बंदावीराचे मुखांत कोंबण्यात आलें ! कीं त्यानें त्या छळा, कंटाळून मुसलमान व्हावें ।

उस्सहि ना निघत मुखांतुनि: कीं असे

योगिवराचा आत्मा, क्रुर हो, त्या

आधींची गत तेथे: कीं ' विचाल्यते

गुरुणापि स दुःखेन न यत्र आगतः१ !'

सैतानचि ! सैतानचि यांत घुसुनिया ३२०

वेडावी आम्हासी: नर न, भूत हें !

किंकाळुनि भुंकुनि भुंकोनि नीच ते

नंतर आसन्न-मृत्यू वीरवरा त्या

सभ्य मृत्यूचेंही सुख मिळुं न घावया

उंटावरि उफराटें बांधती बळें

आणी त्या लक्ष लक्ष जनतर्तीतुनी

दिल्लीच्या गल्ली-गल्लींत राक्षसी

मिरवणूक ती माते ! लोक पहाते !

लोक पहाते त्यां, त्यांच्याच रक्षणीं

प्राणदान करि त्याचा घोर वध तसा:३३०

हिंदूंच्या बीजाचे लक्ष लक्ष ते

जन, असुनी दोन हात, लांब मिशाही

बहु मिशाळ षंडाड्डुनि षंड होउनी

हिंदूंच्या धर्मरक्षित्यासि पाहती

त्या दर्शेत, त्या दुर्बीभत्सनेमधें !

एक जरी मायेचा पूत त्यांमधें-
 आईचें दूध जितें एक प्यायला
 जरि असेल त्यांत तरी शपथ ! धिक् अरे
 धिक् तुमच्या जीवितास ! लक्ष नर तुम्ही
 लाटेनें केवळ कीं उसळतां जरी ३४०
 तरि सहसा टाकितांचि पार बुडवुनी-

१ यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते-गीता.

पार ठार तुडवुनि ह्या दैत्य-शतांसीः
 -वा निदान त्या निज भीरुत्व-कलंका !
 परि आतां तो कलंक हिंदुतेवरी
 निज मारक छाया ना पसरविल पुन्हाः
 कीं त्यावरि रक्तासी उष्ण उष्ण त्या
 हृदयाच्या आपुल्याचि ओतुनी अहा
 शुध्द करुनि हिंदुध्वज रंगवी पुन्हा
 हिंदुवीर हा बंदा हिंदु हुतात्मा !
 धर्मवीर हा बंदा हिंदु हुतात्मा ! ३५०
 देशवीर हा बंदा हिंदु हुतात्मा !
 उठति किळसवाणे दुर्गंध ज्यांतुनी
 सडलेल्या कुजलेल्या मूत्रमलांचे
 नगराच्या त्या उकीरड्यावरी दुरी
 नेऊनी मग खाटिक ते टाकिती तया
 अमरमृता ! " जा कुफरा ! रक्तमांस ते
 गृध्र तुझे खावोती श्वान सुकरेः
 आणि जरी आत्मा कुफरांहि असेची
 खावो तरि आत्म्यातें नरक जा तुझ्या !"
 तों होई काय ! अहो रुजुनिया तिथें ३६०
 तेंचि रक्त मांस तया अमर मृताचे,
 त्यांतुनि हंगाम हुतात्म्याचिया तया

सूडाचा उठला उगवूनि अकस्मातः
मानियले मूषकः१ ज्या, कःपदार्थ ज्यां-

१ बंदावीरास मारिल्यानंतर पंजाबांत कांहीं काळ जरी हिंदुंची चळवळ दबली तरी ते पुनरपि चेतली गेली.
कारण ज्यांना मुसलमानांनी ' मूषक ' म्हणून हिणविले ते महाराष्ट्रीय वीर अटकेपर्यंत चालून गेले. शीखहि
पुनः बळावले आणि पंजाबांत एक प्रबळ राज्य स्थापिते झाले. ह्या इतिहासास उद्देशून हा संदर्भ आहे.

तेचि अहा सिंहासन पोखरुनिया
त्या१ धरित्या सिंहांच्या क्रुर भीषणा
तोंडासचि तोंडासचि करिताती आपलीं बिळें !
मृत झाला उज्जीवित ! मृतचि मारिते !
गाईंनीं मारियले ठार कसाया
चिमण्यांनीं मारियले ठार ससाणे ! ३७०
पायदळींची रेती तापली अशी
कीं भाजुनि भस्म करी पायदळासीर
आणी ना कुतरेंही भीक दे अशी
होय बादशहाची बा दशा अहा-
-बंद्याचा सिंहनाद घेतसे जई
रूपांतर हिंदुडिंडिमामधें महान् !
आणि ईश दे अंतीं यश बळाधिका
मूर्तिभंजकांवरती मूर्तिपूजका !

* * *

परि होईल हें असेंचि हें न जाणतां;
होईलही हें असें, न हेंहि जाणुनी; ३८०
अति भयाण अति महान उच्च त्या स्थलीं
अंधःकारांत, घोर दक्षिणायनीं३

१ सिंहासनाला धरणा-या, त्या राजपीठाच्या पायाचे स्थानीं केलेल्या सिंहाच्या आकृती. लक्षणनें मुसलमानी साम्राज्याचें आधार असलेलें त्यांचे बळ. २ मुसलमानी सेना. पायांखालीं तुडविलेली हिंदुशक्तीची माती-रेती अशी तापली कीं, तिनें तिला तुडविणा-या शत्रूच्या पायदळास-बळास जाळून भस्म करून टाकिलें. ३

दक्षिणायनीं - प्रतिकूल कालांत. मरणांस दक्षिणायन प्रतिकूल असतें. कारण पूर्वी उत्तरध्रुवाकडे असतांना तो रात्रीचा अंधकारमय काल असे.

चिरवित निज देहा कीं वध्य पशु तसा,
 धर्मास्तव नरकीं जो होउनी पचे
 तो वीर श्रीबंदा हिंदु हुतात्मा
 आज असो ध्येय मला एकमात्रची !
 तोची मज नरक१ गमो आजि सरससा
 स्वर्गाहुनि ससाही ! विजय-गीति ना,
 -त्याची गा, स्फूर्ते, तूं असह अपजया
 ज्या सुरांत बंधाच्या हृदय-तंतुसी ३९०
 लावुनी तूं घोरगीत गाईलेंस तें
 व्यक्ती-मरण सौख्याचें असह-त्याच ये
 -त्या सुरांत कविते ! तनुतंतुवाद्य हें
 माझेंही बांधः राग तो निराश गाः
 धैर्याचा परम तशा ! कां न कीं तशा
 मी न काय एक जरी क्षुद्र डहाळी
 तरि त्याची प्रथिता अश्वत्थ-तरुची
 हिंदवीय वंशाच्या ? ती यदीय कीं
 शाखा, जरि दिक्कुंजरहस्त दीर्घशी
 हिंदु हुतात्मा बंधा वीरवराची ? ४००
 तेंचि रक्त, अल्पसत्व, तरि शिरांत या
 तेंचि बीज, जीवन तें, मृत्तिकाहि ती !

१ नरकासमान ज्या स्थानीं बंधाचें प्रेत टाकिलें; नरकासमान असह अशा ज्या हिंदुंच्या अवनत परिस्थितींत बंदावीरानें धैर्य न सोडतां पुढिलांच्या यशासाठीं प्रस्तुतच्या अपयशास आपला बळी दिला; ज्या नरकांत त्याचा आत्मा पडेल म्हणून मुसलमानांनी शाप दिला, हे सर्व अर्थ या ओळींतून सूचित केलेले आहेत. २ यदीय - ' ज्या हिंदु वंशवृक्षाची बंदावीर एक शाखा आहे त्याचीच मी एक डहाळी आहे ' हा भावार्थ.

तो शकला श्रीबंदा हिंदु हुतात्मा
 सहण्यासी जरि असह्य छळ तसे तरी
 कां शकेन मीहि न हे छळ सहं अहा

मीहि हिंदुची असतां ? हे सहेनची-
याडुनिही भयद असे छळ सहेनची
परि झटेन, जीवनांतिंही झटेनची
करण्यासी ही विमुक्त मातृभू पुन्हा !
मुक्त पुन्हा, शक्त पुन्हा, मनुजमंगला ४१०
पुण्यभूमि पुनरित्थित पतितपावना !
अंदमान,

37 बेडी

परिचय - तुरुंगात कैद्यांना शिक्षा म्हणून घातलेली बेडी एकाद्या अलंकाराप्रमाणे घासून पुसून चक्क ठेवणे भाग पडते. या व्यावहारिक विरोधाभासावरून एक तात्त्विक विरोधाभास विनायकरावांना सुचला तो या कवितेत मांडला आहे.

चाल - पाळण्याची

“ उजळित उजळित जें । काय करीं

लालिसी तूं दिवसभरी

बंदी, चांदीचे । किंवा ते

अलंकार सोनेरी ?”

अजि नचि ! केवल ती । लोखंडी

बेडी माझी, खंडी

जखडोनी माझ्या । या पायां

स्वेच्छ गती जी चंडी

“ फोडुनि तोडुनि जी । जाळावी

तीच कशी उजळावी

आपण आपुलिची । रे बेडी ?

हौस तुझी ही वेडी ।”

सुटते तुटते ही । नचि हो ती

परि जोंवरि तोंवरतीं

गंजे ती तरि कीं । गांजी या

अधिक आपल्या पायां

१ परिशिष्टांत या कवितेवर विस्तृत टीप दिली आहे.

“ चरणासि सतत इच्छेच्या । जी वेडी

घडि कवण विधिनिषेधांची । ही बेडी ”

जाणे कोण अजी । निश्चित तें

परंतु कीं मज गमतें

इच्छे घडि त्याची । इच्छाची

वा बेडि तदिच्छेची !

अंदमान,

38 कोठडी

परिचय - तुरुंगांत आल्यावर कैदी आपआपली कोठडी ममत्वानें साफ ठेवुं लागतात. आपली कोठडी साफ करताना आपले मनांत जे विचार आले ते विनायकरावांनी या कवितेंत मांडले आहेत.

चाल - पाळण्याची

“ लिंपुनि शिंपुनि जें । काय तरी

सजविसी तूं दिवसभरी

बंदी, मंदिर तें । एकादा

महाल वा सोनेरी ?”

अजि नचि केवल या । बंदीच्या

भित्ति त्या भुयारांच्या

रक्षिति अवसेसी२ । माझ्या ज्या

पासुनियां पुनवेच्या३

“ तरि रे कोठडिच्या । या क्रुरा

भित्ति तोडुंची धीरा

१ याही कवितेवर परिशिष्टांत विस्तृत टीप दिली आहे. २ अवस - हा निराशा-तिमिरांत गुरफटलेला काळ.

३ पुनव - मुक्तजीवनाचा आनंदी दिवस.

झटशिल तरि होई । न क्वचित् कां

पूर्ण मुक्तता शक्या ?”

पूर्णा ? अजि ना ना । मातीच्या

भित्ति भंवतिं या साच्या

तट जो बंदीचा । कीं त्याच्या

दगडी भित्ति दुज्या !

“ आशा सोडी ना । या जगतीं

दगडांच्याही भिंती

धुळिला रे मिळती । तटहि किती

तडकूनिया तुटती !”

तरिही काय ? अहो । आंशिक ती

शक्य ' पूर्ण ' ना मुक्ति
याहि तटांपुढती । बंदीच्या
क्षितिजांच्याही भिंती !
" परिसूं परि आम्ही । कुणी कुणी
त्याही ओलांडोनी
वृत्तींच्या क्षितिजा । वरिलीची
पूर्ण मुक्तता त्यांनी !"
रंगांत उषेच्या आणी । सांजेच्या
चित्रिलें विश्वकर्मानें । ज्या साच्या
आकाशछता त्या । ' मी ' च्या । हलक्यांच्या
हंसू-असूंच्या या । झोपाळ्या
वरतीची झुलत तया
पाहत होतो कीं । होतें जों
दिसत तोंवरी तरि त्यां !
अंदमान,

39 विरहोच्छ्वास

परिचय - संकल्पित पानपत महाकाव्याचा विरहोच्छ्वास नांवाचा एक सर्ग विनायकरावांनी लिहिला आहे.

त्यांत चाळीस उच्छ्वास आहेत. त्यांतील पांच येथे दिले आहेत.

मुकुल नांवाचा एक वीर युवक हिंदुपदपातशाहीसाठी लढतांना मुसलमानांचे हातीं सांपडतो. मृत्यूदंडाची अपेक्षा करित तो कोठडींत काळ कंठीत असतांना विरहाने त्यानें जे भावनापूर्ण सुस्कारे टाकले ते यांत गोंवले आहेत.

चाल - अजि अक्रुर हा

हा हाय तुझ्या गोड गातची गाना

छळि विरहवेदना प्राणा !।।धु.।।

सुमकोमलशा प्रेमिं अनंतीं तुजशी

हे प्रीति, धरुनि हृदयार्शीं

हा कांहीं असे काळ म्हणूनि या जगतीं

विस्मरुनि हीहिं गे वृत्ति

जों दंग अम्ही संगसुखासव पीतां,

अनुभवित पलीं शाश्वतता

हा हाय विरह तों आला !

प्रेमाच्या आनंत्याला

आरोपुनि? त्याच्या काला

जरि अंताला । अम्हि तया पला

१ प्रेमाच्या अनंतपणाप्रमाणेंच समागमाचा पलही अनंतच आहे असा भास झाला. प्रेम अनंत असलें तरी

पलाला अंत असतो ह्या गोष्टीचा विसर पडला !

विसरलों तरी अंत अम्हां विसरेना

छळि विरहवेदना प्राणा !

२

ना लागेना गोड अतां मज कांही

मज कुठेंहि करमत नाहीं

ये विजना त्रासूनि जनीं मी आणी
त्रासूनि जनां मी विजनीं
मी केश पुन्हा विंचरीं, पुन्हा विखुरीं
विस्मरत गोष्ट जी स्मरली
फिरफिरुनि तन् लव बसते
बघबघुनि नेत्र लव मिटतें
परि हाय अनुक्षण मन तें
झुरझुरूनिया । झुरतेंचि, तया
पल विरम नसे, करित सखि तुझ्या स्मरणा
छळि विरहवेदना प्राणा !

३

फुलतांचि फुलें सहज खुडीं मी मोदें
हा तोंचि चुरगळूं खेदें ?
कीं खोंयुं फुला केशकलापीं तव ये
तुज बाहुं कुठें अजि सखये ?
तव पूर्वीचे प्रेमदूतः दिसतां ते
हंसतची झुरें मी खेदें
या इष्टजनीं समजवितां ' लव खाई '
लागली भूक ही जाई
स्मरत कीं कसे म्यां रुसुनी
बसतांच तुवां मन धरुनी
तव कवल देत मम वदनीं
मृदु पालविले । मधु कालविले
मधु अधरीं तें करित अमृत जें अन्ना
छळि विरहवेदना प्राणा !

४

हा हाय अतां भेट अम्हांसी कुठली
आशाहि आजि मज विटली !

तरि काकुळती येत विनविलें होतें
आधींच का न म्यां तें तें
कीं भेटीसी हीच एकली राती
ये झर्णी नको दवडूं ती

१ पूर्वी हे प्रेमदूत तुझा संदेश आणीत त्यायोगें त्यांचें दर्शन होतांच आनंदानें हंसूं येई. ती संवय झाल्यानें आजही ते दिसतांच संवयीचें हंसूं येतें, पण लगेच आतां तुझा निरोप त्यांच्याबरोबर येणें शक्य नाही ह्याची आठवण होऊन मन झुरूं लागतें.

मीं समयांच्याः सारसारुनी वाती
पाहिली वाट त्या रातीं
पद पथें जरा वाजतांच दचकावें
दूरतां शून्य बैसावें
तों दार अहा किलकिललें
हो तूंचि ! मज झर्णी स्वकरें
हदिं हुंदहुंदुनी धरिलें !
विसरुनि राती । लवचि उरे ती । भोगुं संगतीं
ढकलिली तुला दूर, धरुनि अभिमानार
छळि विरहवेदना प्राणा !

५

विरहाग्नीनें पुष्ट अश्रू हे, आणी
विरहाग्नि पुष्ट अश्रूनीं
नांदोत असे करित परस्परपूर्ती
हा विरह, आंसवें अणि तीं
मज सुखही दे दुःख, दुःखची तैसें
मज सुखद तपस्याग्नीसें
हो जपी जपी फलद तुम्हां हो तुमची
मज आणि तपस्या माझी

१ दिव्यांच्या आणि श्लेषानें वेळांच्या: तिस-या अर्थी कराराच्या: कराराची ठरलेली वेळ जसजशी जाऊं लागली तसतशी आणखी थोड्या वेळानेंच येण्याचें म्हणाली असेल, येईल, असें म्हणत आणि समईची वात सारीत वाट पहात राहिलों. २ भेटीस येण्यांस तूं रात्र संपत येईतो उशीर केलास तर मी पण बोलत नाहीं असा प्रेमळ रुसव्याचा अभिमान.

ती शिला नको वा मूर्ति

भावने नसूनी दिसती

आलिंग्य, चुंब्य, असती ती

प्रत्यक्ष अशी । तव मूर्ति मशी । समचेतनशी

तींतची दिसो देव माझिया भुवना

छळि विरहवेदना प्राणा !

अंदमान,

१ शिळेच्या वा धातूच्या मूर्तीची आराधना करीत त्या त्या प्रतिकांशीं मीरा, तुकाराम, चैतन्य यांच्याप्रमाणें मानवी नातीं जोडल्यानें जर ती प्रीति अंती भक्तिपद पावून देवाच्या साक्षात्काराचें साधन होते तर शिळेहून सचेतन, आणि माझ्या प्रेमभावनांशीं समवेदन होऊन प्रत्यक्ष संभाषण-संनिवास-समलिंगन करणा-या ह्या तुझ्या सजीव मूर्तीलाच मी देवाचें प्रतीक समजून तिच्यावर उत्कट प्रेम करूं लागलों तर ती साधनाही अंतीं देवाच्या साक्षात्काराचें त्या जडमूर्तीहूनही सुलभतर असें साधन कां होऊं नये, हा भावार्थ. भक्तिमार्गात कोण्या मानवी प्रियजनांसच मूर्तीसारखें प्रतीक कल्पून त्यावरच निस्सीम प्रीति करण्याचा एक साधनासंप्रदाय आहे. भैरवी, रामकृष्ण प्रभृतींच्या अशा साधना प्रसिध्दच आहेत.

40 रवींद्रनाथांचें अभिनंदन

परिचय - १९१३ सालचें श्रेष्ठ वाडमयासाठीं दिलें जाणारें नोबेल प्राइझ कविवर्य रवींद्रनाथ ठाकूर यांस मिळालें हें ऐकून विनायकरावांस अतिशय आनंद झाला व त्या आनंदाच्या भरांत रचलेली पुढील कवितां अंदामानांतूनच त्यांनीं रवींद्रनाथांस धाडली.

चाल - नृपममता रामावरती

ज्या समर-बाष्परथकक्षीं?
चिर-विवासिता कमलाक्षी
भारती राजधानीसी । परतते
घनदाट भाट बंदीचा
सुस्वरांत सुस्वर साचा
कोलाहल रणघोषांचा । क्रांतिच्या
मी तरुण धृष्टतेसरशीं
' जावोंचि ' वदें या कक्षीं
ही वीरगीतिही माझी । ऐकिली
" कविकक्ष पूर्ण हा माझा
परि उणीव तेथें जा जा
क्रांतिच्या२ बाष्पयंत्राचा । कक्ष तो !"

१ भारतमाता आपली राजधानी परत घेण्यासाठीं सैनिकबाष्परथांतून निघाली. २ या कार्यीं कवींची उणीव नाही, उणीव आहे ती त्या समररथाच्या यंत्रांत राबणा-यानी स्वतः कोळसे होऊन जळून गति देणा-यांची; तर तिथें जा.

देवीची आज्ञा ऐशी
मलधूम कोळशामाजी
त्या अग्निप्रेरक कक्षीं । मी खपें?
हा आज घुमे जय केंचा
भारवी कालिदासांच्या
धरि अधृत मान मुकुटाचा । का रवीर ?
मलधूम कोळशांतुनिया
सोधणें चर्मि उडवुनिया

मी राजकवे, तव विजया । साजर्वी

२

तद्यज्ञागारीं जेथें
 ऋत्विग्वर बसले होते
 हवनांहिं वीतिहोत्रार्ते । अर्चितां
 अलकांत खोंवुनी एका
 करिं अन्य गुलाबी कलिका
 ये यज्ञपूजना देखा । भारती४

१ यासाठीं महाकवीची हौस सोडून हें दुसरें कर्तव्य मीं स्वीकारलें आणि तो महाकवित्वाचा मान ज्यांना मिळाला त्यांतच मीं आनंद मानला. २ रवींद्रनाथ. ३ यावेळीं अंदमानांत विनायकराव कातड्याचें सोधणें गुंडाळून कोळसे भरण्याचें काम करीत होते. स्वाभाविकच हातरुमालाऐवजीं आनंदाने तें सोधणेंच उडवून त्यांनीं रवींद्रनाथांचे अभिनंदन साजरे केलें. ४ भारतमातेनें तिच्या विमोचनास्तव जो यज्ञ चालला होता त्याचे पूजनार्थ एक कळी वाहिली व दुसरी तिनें केसांत खोवली. केसांत खोवलेली कळी खुलूं शकली, तिच्या गौरवांत गुलाबाच्या फुलांच्या जातीचाच गौरव झाला, तसाच रवींद्रनाथांच्या गौरवांत अखिल भारतीय कवींचा राष्ट्रीय गौरव झाला.

निजदास्यमोचना माता
 बध्दांजलि मधली हाता-
 ती कळी दीस दहर्नी त्या । अर्पिते
 घे प्रफुल्लता निजगंधीं
 भ्रमरांची भुलवी मांदी
 कळि दुजी गुलाबी परि ती । अलकिंची
 भावूनि तद्यशाचा कीं
 अलिपुंज-गुंज त्यामाजी
 परिणती गुलाबत्वाची । आपुल्या
 अलकिंच्या गुलाबा फुलत्या
 रे खुलत्या डुलत्या तुज त्या
 अभिनंदी दहनांतुनि त्या । ती कळी

३

किति चंदन-तोरण हारी
हैं या नव देवद्वारीं
दिव्यार्थ किति कलाकुसरी । सुचवी
कांचनीं खचियलें कोठें
रत्नांत जडविलें कोठें
मधुकुसुममालिका डुलते । नवनवी
या पुण्यदिन-उषःकालीं
पूजेची दाटी झाली
त्या वानिति शत नरनारी । तोरणा
देवळांत जगदंबेचाः
हरुं ताप पुजारी तीचा
लघु खंड उगाळी साचा । चंदनी
झिजझिजत सहाणेवरती
लघु खंड तो तुला देती
घे ख्यात तोरणा प्रणती । मानुनी

४

श्रीविक्रमसिंहासन तें
चिरलुप्त लुप्त दिव्या ते
वीणाहि मेघदूतातें । गाइ जी
श्रीविक्रमसिंहासन तें
अद्यापिहि लुप्तचि परि ते
वीणा कीं तरि अवतरते । त्वत्कर्णीं
कीं गान गुंगवी तीचें
गोलार्थे उभयहि साचें
प्रथमची कालिदासाचे । नंतरीं
कारागृहिं कांचनगेहा
हे बंदीराज रवींद्रा
शुंखलां राजबंदी ह्या । वंदितों

अंदमान,

१ भारतीय महाकवि होऊन तोरण होण्याची मनीषा कवीस होती, पण सहाणेवर झिजत राहून देवतेचा ताप हरण्याचे कार्य त्याच्या वांट्यास आले. आपली अपूर्ण आकांक्षा कोणातरी भारतीयाने पूर्ण केली, जगतास भारतीय प्रतिभेने दिपवून सोडले याविषयी कवीस कृतार्थता वाटत आहे, हा भावार्थ.

41 हलाहलबिंदु

परिचय - गोमांतक काट्यांत भार्गव खेडेगांवांत मठांत एक साधु रहात असे. त्यानें केलेली शंकराची प्रार्थना पुढील पद्यांत आहे.

चाल - प्रणती तव चरणा

हलाहला प्यालां । ज्या तुम्ही । हलाहला प्यालां
प्रभुजि, पहा ना बिंदु त्यांतला खालीं हा गळला ॥धु॥
उपाय तूं कोटी । करिसी । उपाय तूं कोटी
सुखदुःखाच्या हलाहलासी शमवायासाठीं
शतसूर्यफुलांचीं सोमफुले नवनव तीं
अमृतार्द्र आणवुनि पिळुनि मस्तकावरतीं
फेकिशी सदा निर्माल्य तशीं तूं परतीं
चंद्रमौलि भोळा । परंतू । चंद्रमौलि भोळा
अमृतत्वाचा मात्र बिंदु त्या खालीं ना गळला १
देव देवची तूं । ईश्वरा । देवदेवची तूं
ह्या दीनांच्या मनीं न तुमच्या स्पर्धेचा हेतू
अमृतवल्लि राहो । तुमची । अमृतवल्लि राहो
बुटी विवेकाची लव तरि ती अनुपाना या हो
जाळी जगताला । कीं पहा । जाळी जगताला
सुखदुःखाच्या हलाहलाचा बिंदु जो गळला २
अंदमान

42 हिंदु नृसिंह

चाल - भूपती खरें तें वैभव

हे हिंदुशक्ति-संभूत-दीप्ततम-तेजा

हे हिंदुतपस्या-पूत ईश्वरी ओजा

हे हिंदुश्री-सौभाग्य-भूतिच्या साजा

हे हिंदु नृसिंहा प्रभो शिवाजीराजा

करि हिंदुराष्ट्र हें तूतें । वंदना

करि अंतःकरणज तुज अभि-नंदना

तव चरणिं भक्तिच्या चर्चा । चंदना

गूढाशा पुरवीं त्या न कथूं शकतो ज्या

हे हिंदुनृसिंहा प्रभो शिवाजीराजा !

२

हा भग्न तट गडागडाचा आजी

हा मग्न आज जयदुर्ग आंसवांमाजी

ही भवानीची१ ह्या पुन्हा गंजली धारा

ती म्हणूनि भवानी२ दे न कुणा आधारा

गड कोट जंजिरे सारे । भंगले

जाहलीं राजधान्यांचीं । जंगलें

परदास्य-पराभविं सारीं । मंगलें

१ भवानी तलवार. २ भवानीदेवी.

या जगतिं जगूं ही आज गमतसे लज्जा

हे हिंदुनृसिंहा प्रभो शिवाजीराजा !

३

जी शुद्धि हृदयाची रामदासशिर डुलवी

जी बुद्धि पांच शाहींस शत्रूच्या झुलवी

जी युक्ति कूटनीतींत खलांसी बुडवी

जी शक्ति बलोन्मत्तास पदतलीं तुडवीं

ती शुद्धि हेतुची कर्मी । राहुं दे
ती बुद्धि भाबड्या जीवां । लाहुं दे
ती शक्ति शोणितामाजी । वाहुं दे
दे पुन्हा मंत्र तो दिलें समर्थे तुज ज्या
हे हिंदुनृसिंहा प्रभो शिवाजीराजा !
अंदमान,

43 आकांक्षा

मंदाक्रांता

हेमाद्रीच्या वसत करुनी, गव्हरीं जो घरातें
ज्याच्या कल्पद्रुम-सुमचर्यें, आंथरी सेज कांते
ऐशा एक्या सकल-विहग-श्रेणि-सम्राट् सुपर्णा
शापी काल प्रणमित न कीं, स्वप्रगामी पदांना १
तो कांतेच्यासह खगपति सप्तवर्षांत शापें
ऐशा, स्वत्वा विसरुनि, पर्दी आपुल्या उच्च कांपे
वाटे तारा तुटत जडं तो कोसळे अंतरिक्षी
ये भूभागीं अचिरचि शिला-लोहसा हाय ! पक्षी २
काकांमाजी गणुनि अपणां काकची जोडपें तें
पक्षींद्राचें, दिवस अधमा-वृत्तिनें नेत होतें
दंपत्याच्या उदरिं तंव त्या, जन्म रे पावली ही
शापांधर्वें पितर गणती काकची ते मलाही ३
माता बांधी परम कुतुकें भूवटीं पाळण्याशी
झोंके घ्यावे मज परि गमे पर्वतस्कंधदेशीं
स्वप्नीं गोष्टी बरळत सुटें वादळांच्या विजांच्या
मी जें तें तें अशुभ गणुनी दे ह्दा भी तियेच्या ४
देतां प्रेमें करट-घरटा-माजि या ताक्षर्यबाळे
मृत्पिंडांच्या जनक कवलां, लाल व्हावेत डोळे
लागे दंष्ट्रा नख शिवशिवूं, घोर फूत्कार यावे
कर्णी कोण्या कळत न रसासी जिभेनें झुरावें ५
नेती येतां सहज मजला जें उडायस कांहीं
त्या काकांचा कळप निघतां संगतीं ते मलाही
तें चीत्कारा करुनि सहसा, गृध्र आणी ससाणे
जावे मातें बघुनि, मुखिचें टाकुनी मांस भेणें ६
गाती जेंव्हा करट वधुनी कीटकां पौरुषातें
उच्छिष्टातें पळवुनि हळू जातीकौशल्य वा तें

वाटे लज्जाविषय मज तें, मी जवें झेंर घेतें	
सिंधु-पृष्ठीं तिमि उसळतां, भीतीवैषम्य त्यांतें	७
ऐशा एका समयिं निघतां संगतीं काक सारे	
जातां जातां चुकुनि शिरलों घोरशा कानना रे	
काकांमाजी भयविकट तों एकची हांक झाली	
अस्पृश्या ती कवण अहहा आग अंगासि जाळी	८
सों सों फूं फूं करित सुटले दुर्विषाचे फवारे	
सारें वातावरण भरिती कालकूटांत वारे	
कोण्या आकर्षणिं अजि तरोभ्दीषणीं सांपडूनी	
हाहाःकारासहचि उडतां खालती कोसळूनी	९
झुंडी जैशा सणण सुटल्या कृष्णपुच्छी शरांच्या	
रोधानेची कुहरिं कवण्या, घोरशा गव्हाराच्या	
फूत्कारीं त्या दहनवमत्या, वेग तो नावरोनी	
पक्षी पर्णासम टपटपां भस्म होती जळोनी	१०
मीही तैशी अवशचि जरी कारणें भिन्न सार्ची	
झाल्यें फूं फूं घनरव मदोन्मत तो ऐकतांची	
पाणी जिव्हे सुटत सहसा, भूक लागे, मुसंडी	
नेटे पंखांतुनि, सळसळू लागले दंत तुंडीं	११
खालोनी त्या भयद कुहरें खेचितां सूं करोनी	
औत्सुक्याची नव अवशता; लोटितां ती वरोनी	
मी दे वेगें बुडि न उडतां अंतरालांत खालें	
आल्यें तों तों श्रवणिं पडली हांक 'गे हाय ! बाळे'	१२
तारी तारी जनकजननी गव्हरीं घोर माझी	
आतां जों कीं अवश शिरुनी भस्म होणार तोंची	
रोधोनि स्वा गति, हिसडुनी त्यांसि वाहोनि मागां	
ये जों अद्रीवरि तधिं दिसे स्वप्न वा सत्य वा गा	१३.
शुंगीं शुंगीं मलमलमऊ चुंबितां त्या नभाशी	
शुभ्रा शांता गिरिं पड्डल्या मेघ-कर्पास-राशी	
पिंजारी हा घुसत सहसा त्यांतुनीयां तयांचा	

पक्षाघातीं विकिरित नभीं चालला पुंज त्याचा	१४
आहे जो त्या भयद कुहरापासूनी उंच कांहीं	
पक्षी देहा निज पळभरी तोलुनी स्तब्ध राही	
राही राहीनचि तडक तों वांकडा रोख घेई	
घेईना तों कुहरिं खिळुनी तीरसा तीव्र जाई	१५
प्राणी गर्तानन कृणि ! न तें गव्हर ! क्रुरकर्मा	
दे घे, घे दे, लगटुनि खगा, घोर आघात मर्मा	
हाटे हा, तों उपसुनि फणा मत्त आव्हान फूं फूं	
दे, तो येतां दशन विळखे मारितो त्यास गुंफूं	१६
कांही त्यांची धरसुट अशी रक्तबंबाळ झाली	
दंतां वक्रां क्रकचनखरां, घासतां धार आली	
झंजा झंजावरि उसळुनी आपटावा तसे ते	
दोघे दोघांप्रति बिलगले, झुंज घायाळ हो ते	१७
झेंपाझेंपी धरपकड तों चंचुमाजी विखारी	
एकाएकीं मुडपुनि फणा सांपडे हो अखेरी	
भंगक्रोधें गरल वमला चाविल्या उग्र दाढा	
पुच्छाघातें उडवित विजा हाणिली भू तडाडा	१८
दारूकामामधिं सुटतसे पेटला बाण जैसा	
शत्रुसी तो खिळखिळवितां अंबरीं उंच तैसा	
मर्मा तों दे भयद विळखे चेपितां विध्द झाला	
हा हा ! पक्षी रिपुसह पडे बाण जैसा विझेला	१९
चंचूमाजी करकचुनिया कंठ तो रक्त ओकी	
ओकी रक्ता विहग वळसे चेपतां वक्ष तो कीं	
सोडीना हा खग परि फणा; हा न वा ते लपेटे	
वै-यांची त्या जटिल पल ही झुंज घे झोंप वाटे	२०
त्याचा त्याचा गुदमरुनिया श्वास अंतीं चिकाटी	
त्याची त्याची शिथिल किमपी, संधि साधूनि तों ती	
पक्षी-राजा सकल बल तें खर्चुनी प्राण-घेते	
तोडी फोडी विकल वळसे, रे करूं हृष्ट मातें	२१

कीं सूडाच्या गळुनी पडला रज्जुची चाबुकाचा प्राणी देहा निज मग करी वर्तुलाकार साचा मध्ये प्राणासहचि वमला त्या प्रभावान् मण्याशीं वाटे झोंपे रवि सपरिवेष स्वयं हा धरेशी	२२
धापा देतां विहग पडला दूर जो भागलेला मेलेल्याही विभय न धजे स्पर्शु जेता जिताला निःशंका ती अचिरचि जयश्री परी माळ घाली स्पर्धा देती मजसी सखया, सांगतें सत्य झाली	२३
ती चंचू, तीं क्रकचनखरें, हैमपक्षमप्रभा ती ऐटीची ती जय-शिथिलता, पांख शोधित होती ग्रीवा ती कीं प्रबल लवणें जीस ठावें न मानीं व्हावें वाटे विहगपतिची त्याच म्यां पट्टराणी	२४
दर्पाची कीं सतनु विलसे, उन्नता वक्रताची शौर्याच्या वा असिदललते शेंग आरक्त साची कीं काळाचा तिमि पकडतां आंकडा हा गळाचा चुंबू चंचू विहगपतिची लोभला जीव माझा	२५
" ये गे गेहीं " परि परिसतां आर्तवाणी पित्याची गेल्यें नीडीं; तळमळत ये नीजही अल्प साची तों त्या नाना दिवस-घटना-मिश्रणांसी विचित्रां घेतां घेतां, स्मृति अघटितां रंगवी स्वप्नचित्रां	२६
प्राण्याची त्या मृदुल तनुची कीं जशी सेज होई आणी वक्षीं विहग मज तो दांडगा घट्ट घेई मर्मा मर्मा अभिनव कला ! उः ! किती गोड लागे तों कीं माता मजसि हिसडी, हाय रे ! दूर रागें	२७
बोधी क्रोधें अहह ! तनये, सोड नादासि याच्या याच्यासंगें फसशिल मुली, संकटीं वादळांच्या पिंडा खाणें पडुनि घरटीं, झोंपणें स्वस्थ साचें सोडूनी तें स्मरति तुज कां डोहळे हे भिकेचे	२८
वारे तोंची सुटति. उठती घोर अंधार, भारें	

पर्जन्याच्या नभ लवतसे, सिंधु थैमान सारें प्याली दारू प्रकृति सहसा ! दोल घे वादळांच्या झोपाळ्यांच्यावरि धरुनिया सांखळ्यांशी विजांच्या	२९
तो दों क्रोधोद्धत डुरकते मेघ धिप्पाड आले अन्योन्यांशीं धडड टकरा देत आम्हांसमोरे सारी दोघांमधिं पसरुनी पंख मध्यस्थ जैसा पक्षी शोभे अधर तरता दों नर्गीं पूल तैसा	३०
बैसूं स्वारी भरुनि वरि कीं दों अम्ही अंबुदांच्या चंचूंचे अंकुश रुतवुनी मत्त कुंभांत त्यांच्या गेलों डौलें दवडित त्यां कीं महात द्विपाशी गेलों गेलों मणिमय कुण्या पूर्वदिङ्मंदीराशी	३१
राणी जेथें रति, मदन हा जेथला होय राणा आलों आम्ही अभिनव अशा रम्य राज्यास कोणा हैमी हौदांतुनि जिथ उषःकालच्या ठेविलें गा मार्गीं मार्गीं सुखमधुमया चेतना दिव्य रंगा	३२
त्या रंगांहीं सुरपधनुच्या पीचका-या भरोनी झालों लीलासमर करितां दंग रंगांत आम्ही आल्या आल्या गगनिं गगनिं, कौमुदीच्या सरी रे न्हालों प्यालों भरुनि भरुनि त्यांत हे प्राण-प्याले	३३
प्राण्याच्या त्या विपुल तनुची मांसला आंथरोनी गादी जैसी दुकुल-दुलई त्या घनांची करोनी भासे माझा जिवलग मला बोलवी ये हृदार्शीं जाऊं गेल्यें-परि न शकलें, हाय ! हा ! जावयाशी	३४
गेलीं गात्रें खिळुनि सहसा, ये हलूं ना चळूं हो मातें सारे हिणविति कृमी कीट हांसोनि हो ! हो ! लज्जेनें त्या अधिकचि झटें, भेटण्या वैनतेयीं ऐशा कष्टीं तडफडतचि रे माल जाग येई	३५
तैशीची मी कळत न कृणा वा मलाही निघालें स्वप्नीं तैशी तडक विपिना कालच्या थेट आलें	

पिंजारूनी गिरिं पड्डल्या पार गेलें घनांना कोठेंही तो जिवलग परी हाय रे ! हा दिसेना	३६
श्रान्ता भ्रांता स्मरत दयिता मी भरीं रान शोकें तों त्या एक्या नभ उतरत्या दिव्यमूर्तीसि देखें वीणा ज्याची डुलवित घनां घे वहावा ! वहावा ! पार्यीं ज्यांच्यावरि जडविल्या चांदण्या त्या खडावा	३७
मच्छोकें तो गहिवरुनि मत्सन्निधीं देव आला त्या शापाचा मजसि कथिता पूर्ववृत्तांत झाला ' बाले, तूं तों गरुडतनया; लोभलीसी जयातें वांछी तोही प्रणयवश गे, ताक्षर्य कीं एक तूतें	३८
धूलीमाजी विकल विरहें ढाळि तो आंसवांना जाती भोंतीं विषधर जिते पाहिलें म्यां सुपर्णा युष्मत्प्राणांसचि न तुमच्या वृद्ध मातापित्यांही उद्धाराया प्रणय तुमचा मात्र उःशाप पाहीं	३९
जाणोनी हें द्रवुनि बघतां त्या अणी तीव्र शोकीं साह्या गेलों परि न मम गे, साह्य याचीच तो कीं हा तो सारा कलह करवी ! भांडखोरां जनांनीं पूर्वी कंडी पिकविलि गमे, ती जणूं सत्य मानी	४०
मातेंची का, कलह बघतां हौस कोणा न वाटे ? तीचेंही मी परि अलिकडे काढिं का नांवही तें ? लोकार्था म्यां सतत झटतां नारदानें पुराणें गाती थोडें, चुकुनि कळही लागतां लांब गाणें '	४१
बोळूनिया हृदय-भरतें, दावूं आभार अजा एकाएकीं सुरमुनिपुढें मी पडें नष्ट-संज्ञा आश्वासोनी त्वरित उठवी देव, तें पत्रिका ही प्रभवाज्ञेनें प्रभुकरिं करीं धाडण्या धाष्टर्य पाहीं	४२
फाटूं व्हावें करट-घरटें एक कीं म्यां खुजावें कां ही वृत्ती विषम करि तें शापवृत्तांत ठावें ईतें पूर्वी व्यसनसम जें अंधकारांत जिंकी	

दिव्यालोकीं तुजसि अजि तें प्रेम अर्पी प्रिया कीं	४३
मंथायाचीं विषधर-विषें हांव ती दिव्य-गामी	
झंझा-झोंके मज अनुभवूं हेंचि उल्हास वाटे	
काकस्वास्थ्यीं करटघरिंच्या जीवणें मृत्यू दे तें	४४
पक्षांमाजी प्रबल तुझिया गाढ आलिंगनीं ते	
मर्मी मर्मी शिवशिवतसे चेपिलें जावयातें	
ताक्षर्येच्या या करटगतिची लाज ताक्षर्या ! तुला ही	
येई ! येई ! जिवलग खगा, नातरी प्राण जाई !	४५

आर्या

रतिनें, दाक्षिण्यानें, अनुकंपेनें परी तुवां यावें
राणी म्हणुनी किंवा दासी गणुनी परी हिला न्यावें ४६

' हों ' त तुझ्या जीवन हैं, ' नां ' त तुझ्या मरण वा जिचें आतां
मूर्तिमतीच महत्वाकांक्षा मी ध्येय तेंच तूं महता ! ४७
अंदमान

४७. जगन्नाथाचा रथोत्सव

परिचय - जगन्नाथपुरी या क्षेत्रीं जगन्नाथाच्या रथाची मिरवणूक प्रतिवर्षी निघत असते. ती मिरवणूक एक उदात्त व विशाल प्रतीक आहे, अशी कल्पना सुचून तिचें वर्णन या कवितेंत केले आहे. यांत विश्वनियंता जगन्नाथ गतीचे अश्व जुंपलेल्या दिक् क्षितिजांच्या रथांत बसून कालाच्या अतुट उतरणीवरून कुठें जात आहे याबद्दल साश्चर्य प्रश्न केला आहे.

चाल - हंसतमुख तरुण सारखी
ऐश्वर्ये भारी । या अशा । ऐश्वर्ये भारी
महाराज, आपुली कथा ना कुठें निघे स्वारी ॥ध्रु॥।।
दिक् क्षितिजांचा दैदीप्य रथ तुझा सुटतां
ह्या कालपथाच्या अतुट उतरणीवरता
नक्षत्रकणांचा उठे धुराळा परता
युगक्रोशः दुरी । मागुती । युगक्रोश दुरी

महाराज, आपुली कथा ना कुठें निघे स्वारी ?

२

पुसूं नयेचि परी । पुसतसें । पुसूं नयेचि परी
मिरवणूक ही किमर्थ अथवा कुठें निघे सारी

१ ही जगन्नाथाची मिरवणूक ज्या कालाच्या उतरणीवरून येत आहे त्या कालपथाचे युगं हेच कोस होत । तो सृष्टीविकासाचा रथ धडधड पुढें जातो तसा मार्गावर चुरडून उधळून गेलेल्या नक्षत्रमालिकांचा धुराळा मार्गें उठत आहे.

दुज्या कुण्या द्वारीं । जावया । दुज्या कुण्या द्वारीं
किंवा केवळ मिरवित येऊं परत निजागारीं

ह्या सूर्यशतांच्या किती मशाली जळती
मधुनीच शतावधि चंद्रजोतिः ह्या उडती
सरसरत बाण हे धूमकेतुचे सुटती

कितिदां आणि तरी । हीहि तें । कितिदां आणि तरी
उठे चमकुनी रात्रिः पुरातन तिच्या अंधकारीं

३

जीवाचीच किती । कथा या । जीवाचीच किती
रथासी जगन्नाथ, तुझ्या या ओढूं जे झटती
ज्वालामुखिपंक्ती-। पासुनी । ज्वालामुखिपंक्ती
-मज्जापिंडापर्यंत प्रस्फुटिता जी जगतीं

१ दारुकामांतील, श्लेषानें निरनिराळ्या सूर्यमालांतील चंद्र-आज प्रकाशणारे आणि कालेंकरून मागमूस देखील उरूं नये असे चंद्रजोतीसारखे विझून जाणारे जे चंद्र- त्यांच्या ज्योति. २ मूलरात्रिर्महारात्रिः ' आसीदिदं तमोमूढं प्रसुप्तभिव सर्वशः ' किंवा भौतिकशास्त्रदृष्ट्या जडद्रव्य विकास घेतां घेतां त्यांतच चेतना, जाणीव स्फुरूं लागते. ' उठे चमकुनी ' पुनः तो संघात पृथक् होतांच जाणीव, ज्योत नष्ट होऊन जड मार्गें उरतें.

उंचनिंच पाठीं । पुढति वा । उंचनिंच पाठीं

गतिः तितुकी तव रथा झटतसे ओढायासाठीं

इच्छांत आणि या भूतमात्र वेगांच्या

ओंवून लगामा तुझ्या परम-इच्छेच्या

त्या अतुट उतरणीवरती हो काळाच्या
खेळत हा अतर्ली३ । रथोत्सव । खेळत हा अतर्ली
महाराय, आपुली कथा ना कुठें निघे स्वारी ?
अंदमान,

१ जगन्नाथाचा रथ ओढण्यास प्रत्यक्ष ' गती ' च घोडा झाली आहे. मज्जापिंडांतील रसामध्ये जें स्पंदन होऊन भावभावना प्रकट होतात त्या स्पंदनापासून तों जडांतील भौतिक गतीपर्यंत सर्व स्फोट-विकास- प्रगति ' ह्या जगन्नाथाच्या महान् मिरवणूकीस पुढें नेत आहेत. २ जसा घोड्याच्या वरवर स्वेच्छ दिसणा-या वेगांत धन्यांच्या इच्छेप्रमाणें हलणारा लगाम गोंवलेला असतो. तसा ह्या सर्व भूकमात्रांच्या, वस्तुजाताच्या वेगांत ईश्वरेच्छेचा, परमप्रवृत्तीचा रश्मि आंवलेला आहे. ३ ज्याला तल नाही, घर नाही; अशा पथानें. निर्हेतुक- निरावलंबी-इत्यादि तात्त्विक संदर्भही त्या शब्दानें ध्वनित होतात.

44 सूत्रधारास

चाल - तूं माझा यजमान सारखी

सूत्रधार अपुला । जरा तरि पडदा हा उचला ॥धु.॥

“ या दृश्याच्या पडद्यामार्गे कथिति कुणी मजला
रंगभ्रुनी रंगकक्षची? आश्चर्या खचला ”

“ त्रिरंगवाटी एक तिथें ती, तीमधुनी सकलां
दृश्यांसह नटवर्ग निपजतां आम्हीं पाहियला ”

“ इतुकें नचि परि विचित्र वाटीमधुनि त्या सजला
सूत्रधारचि स्वयें उपजतां आम्हीं पाहियला ”

“ कसली वाटी कसले घेउनि रंगबिग बसलां
स्वश्वसितीं तो सूत्रधारची रची इंद्रजाला ”

“ प्रत्यक्षासी प्रमाण दुसरें हवें कासयाला
पडद्यामार्गे आम्हीं अंधःकारा पाहियला ”

“ स्वयेंचि होतां अंधकारमय आंत पाहत्याला
आंत जाउनी पडद्याच्या कीं आम्हीं पाहियला ”

“ असंख्य ! एकामार्गे दुसरा, दुस-याच्या तिसरा
पडद्यामार्गे पडदा केवळ आम्हीं पाहियला ”

“ पाहियलें ! प्रत्यक्षचि कथितों पाहियले त्याला !”
वदती सारे ! आसचि सारे मानूं कवणाला ?

उचला उचला ! वा न ! धन्यची मम आत्मा घाला
तुझ्या जयें या रंगभूमिचा रंग पाहियेला !

अंदमान

१ रंगपट

45 अज्ञेयाचें रुद्धद्वार

चाल - भूपती खरें तें
ज्या घरापासुनी मार्ग सर्व फुटणारे
येणार घरासी मार्ग त्याचि ते सारे
ऐकोनि तुझ्या भाटांच्या
गप्पांसि गोड त्या त्यांच्या,
घ्यायासि विसांवा माझ्या
जीवासि ये घरीं तुमच्या
ठोठावित थकलों ! अजुनि नुघडती बा रे
आंतूनि तुझीं तीं बंद सदोदित दारें १
विस्तीर्ण अनंता भूमी
कवणाहि कुणाच्या धामीं
ठोठावित बसण्याह्नी
घेईन विसांवा लव मी
येईन पुन्हा ना तुझ्या घरा ज्याचीं रे
हीं वज्रकठिणशीं बंद सदोदित दारें २
ज्या गाति कथा राजांच्या
सोनेरि राजवाड्यांच्या
मी पथें पुराणतज्ञांच्या
जावया घरा त्या त्यांच्या
चाललों युगांच्या क्रोशशिला गणितां रे
तों पथा-अंतिं घर एक तुझें तें सारें ३
दुंदुभी नगारे शृंगें
गर्जती ध्वनींचे दंगे
क्रांतिचे वीर रणरंगें
बेभान नाचती नंगे
मी जात मिसळ्नी त्यांत त्या पथें जां रे
अंतासि उभें घर तेंचि तुझें सामोरें ४

कोठ्नि आणखी कोठें
 चिंता न किमपि करितां ते
 ही मिरवणूक जी मातें
 नटनटुनि थटुनी या वाटे
 ये रिघुं तींत तों नाचनाचतां मारे
 पथ शिरे स्मशानी ! ज्यांत तुझे तें घर रे ५
 सोडुनी गलबला सारा
 एकान्तपथा मग धरिला
 देताति तारका ज्याला
 ओसाडशा उजेडाला
 चढउतार घेतां उंचनिच वळणारे
 अजि मार्ग तोहि ये त्याचि घरासी परि रे ६
 जरि राजमार्ग जे मोठे
 तुझियाचि घराचे ते ते
 घर अन्य असेलचि कोठें
 या अरुंद आळींतुनि तें
 मी म्हणुनि अणूंच्या बोगबोगधांतुनि रे
 हिंडुनी बघें घर अंतिं तुझे सामोरें ७
 घर दुजें बांधुं देईना
 आपुलें कुणा उघडीना !
 या यत्र असा चालेना
 बसवे न सोडुनी यत्रा
 ठोठावित अजि मी म्हणुनि पुनरपी बा रे
 तीं तुझ्या घराचीं बंद सदोदित दारें ! ८
 अंदमान

46 मरणोन्मुख शय्येवर

परिचय - १९११ ते १९२१ पर्यन्त अंदमानमध्ये तुरुंगांत विनायकरावांची प्रकृति एकसारखी बिघडत जाऊन क्षयावर जाते कीं काय अशी डॉक्टरांनादेखील भीति पडली असतांना व केवळ थोड्याशा दुधावर राहून अंथरुणास महिनोगणती खिळून पडलेले असतांना त्यांना मरण बरें असें वाटू लागे, इतकेंच नव्हं तर तें एकदां अगदीं अंथरुणाशीं येऊन ठेपलेंही । त्यावेळेस मृत्यूच्या त्या गंभीर छायेखालीं ही कविता त्यांनीं लिहिली.

वृत्त - वैनायक

ये मृत्यो ! ये तूं ये, यावयाप्रती
निघालाचि असशिल जरि ये तरी सुखें !
कोमेजुनि जावया भिवोत हीं फुलें
हीं द्राक्षें रसरशीत सुकुनि जावया
भ्यावें तें का म्हणुनी तुजसि परी मी ?
माझ्या पेल्यांत किती पीत राहिलों
तरि न संपतीच अशा असति आजि या
अश्रूंच्या मदिराची मात्र राहिल्या !
ये, त्या जरि नैवेद्या अससि भुकेला
आणि जरी दिवस असे अजुनि तरुण हा १०
तरि लहानथोर अशीं असति संपलीं
दिवसाचीं कार्येही बहुतकरुनिया,
तोडजोड करुनि परी फेडलीं ऋणें
जन्मार्जित जीं जीं तीं, ऋषिऋणप्रती
श्रुतिजननीचरणतीर्थ सेवुनी कधीं,
धरुनि कधीं ध्रुवपदांसि संत-ततीच्या
आणी ही आचरुनी एक तप अशी
आशेच्या या स्मशानभूत तपस्या
देवऋणा, फुंकुनि रणशृंग, दुंदुभी
धडड धडड पिटुनि, आणि तो अघाडिचा २०
चढवुनि तें हल्ला सहसाचि ज्या पलीं
सुटली रघुवीराची प्रथम रणाज्ञा
आणि त्याचि रणयज्ञागनींत पेटल्या

अस्थि अस्थि, मांस मांस, इन्धनें तशीं
 जळत जळत आज असे शेष राहिली
 राख यौवनाची मम ! आणि म्हणुनिची
 फेडाया पितृऋणासि आजि अहो मी
 शास्त्रातें अनुसरोनि, दत्तविधानें,
 निपुत्रिकत्व वारियलेःपुत्र अखिल हें
 अभिनव भारतची मम ! जेथ जेथ कीं ३०
 पाळण्यांत विकसतसे नयन-कमल तें
 तेथ तेथ मीच बघें सृष्टी-कुतुहला.
 नव उन्नति शील भालपटलिं दिसत जें
 उदयोन्मुख तेज तरुण, तें पुनः पुन्हा
 माझ्याही उदयोन्मुख होति हृदीं या
 आशा नव, आकांक्षा उच्च, भावि त्या
 आमुचिया वंशाच्या गौरवाचिया-
 भारतीय केवल ना, मानवीयही
 वंशाच्या गौरवार्थ ! अखिल मानवी
 यौवनांत अनुभवीन यौवनास मी ४०
 आणि पितर माझे ते प्रेमतर्पणा
 येइं सुखें मृत्यो, तरि-असति हीं अशीं,
 तोडजोड करुनि परी फेडिली ऋणें.
 आणि बहुतकरुनीया असति संपलीं
 दिवसाचीं कार्येहीःयद्यपी कधीं
 उगवे हा दिवस, कधीं मावळेहि वा,
 कर्म वा कवण, कशीं कार्य, या दिनीं
 याविषयीं पंचांगेंर भिन्न, भिन्नची
 भट्ट आणि पण्डित हे कथिति मज कथा,
 तरिहि लोकसंग्रहार्थ, धारणाप्रती ५०
 मानवीय आत्यंतिक आत्महिताच्या,
 सज्जनासि गमलीं अनुकूल तींच कीं

कार्ये म्यां धर्म्य अशीं मानिलीं, अणी
तदनुरूप एकाचा म्हणूनि जो ठरे
म्यां माझा भार असे उचलिला मुदें

१ अर्थात हे जीवन. हा जन्म हाच याचा आरंभ आहे कीं केवळ रूपांतर; मरण हाच अंत आहे कीं केवळ तिरोधान हें कोणी सांगावें ? २ अर्थात स्मृतिप्रभृति ग्रंथ. स्मृतिकार, तत्त्वज्ञानी-नैको ऋषिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।

यथाशक्ति यथापरिस्थिति न भंगितां
धरिलें तें व्रत कदापि किमपि ना भयें.
सत्कुल, अव्यंग देह, परम दयाळू
जनक आणि जननी ती, त्यांहुनीहि कीं
वात्सल्यें, पुण्यें, प्रतिपाळिता तसा ६०
अग्रज, जो अग्रगण्य तापसांमधें;
मूर्त विनय अनुज असा; अद्वितीयसें
प्रेयांचें प्रेमपुण्य; धन्य आणि तें
ध्येय महत्, देई जें जीवनाप्रती
सार्थकत्व मनुजांच्या, काव्यमय करी
जें आयुःकालातें, पूत चरित्रा;
तप कांहीं, जप कांहीं, यश कांहीं तें,
कांहींशी मान्यताहि शारदेचिया
राजसभेमाजी कविरत्नभूषिता ७०
चाखिले रस नाना; हुंगिले ते
शतभूजलवायुललित शतसुगंध कीं
पंचाग्नीमधिल तया प्रखर भाजत्या
उत्तापापासुनि तों प्रीतिच्या मऊ
स्निग्ध परिष्वंगापर्यंत सर्वही
शीतल, शीतोष्ण, उष्ण अनुभवीयले
कटिबंधस्पर्शः तसे; परिसिले किती
स्वरशत, शतभाषा, शतगीति नवनवा

शतमंजुल कंठांतिल-आणि मृत्यूच्या
शतकठोर कंठांतिल घोर लागल्या,
नाना जन, जानपदै, जातिविभिन्ना ८०

१ ह्या शब्दाचा श्लेषार्थ हा त्या सर्व रूपकाचे मानसिक आणि भौतिक असे दोन अर्थ करित आहे.

देश किती दृश्ये तीं, भूमिच्या महा-
संग्रहालयांत परिभ्रमत पाहिलीं.
सुरूप तें, सुरेख तें, सुललित तें असें
पाहिल्यलें डोळ्यांनीं किमपि तरि जया
मृत्यो ! ते डोळे हे झांक तूं सुखें ।
-झांकणेंचि आवश्यक जरि गमे तरी !
कीं सुरेख पाहिल्यलें-किमपि परी तें !
प्रीति विपलः विरह चिरंतन ! नवीं वर्यीं,
प्रौढ धुरंधरहि न जी शकति तोलण्या,
तीच धुरा भर उन्हांत तोलणें घडे ! ९०
म्हणुनि असे अजुनी अपुरीच राहिली
खेळाची हौस हंसत चांदण्यामधें
या आयुष्याच्या मम ! तरिहि जाणुनी
कीं न ययातीचीहि हौस पुरेशी
झाली जरि आयुष्याचाचि सर्व तो
नृपति करी खेळ एक; आणि पाहुनी
इच्छेच्या बीजा फल भोग लागतां
इच्छेचीं बीजेची त्यांत फिरोनी;
आणी अनुभवुनी कीं एक भुकेची
एक जेवणानें जी तृप्ति जाहली १००
तृप्ति सहस्राव्याही भोजनामुळें
असतें कीं तितुकीची आणि तशीची;
-मी दे तुज अनुमोदन संपवूं असा
हा जीवनलेख इथें; पृष्ठी या जरी

पृष्ठे जीं पुढलीं तीं मागल्या तया
 पृष्ठांची असली पुनरुक्तिची तरी !
 म्यां असतां दिवस नसे व्यर्थ गमविला
 दिवसास्ताचेंहि म्हणुनि दुःख ना मला.
 -भीति उद्यांची ही वा ! मृत्युच्या मृता
 जरि असेल त्या अंधःकाप-लतेला ११०
 फुलत दुज्या? दिवसाचें फूल तरीही
 भीति न मज, कीं येथें पेरिलें अम्हीं
 फुलत आणि फलत तेंच, कथिति ते तिथें.
 आणी मी पेराया कष्टलो असें
 बीजे कीं तीं तीं जीं निवडुनी दिलीं
 त्यांनींची अत्युत्तम म्हणुनिया मला
 पेरुं फलाशाविरहित. " तूं तसें जरी
 वर्ततील समपरिस्थितीत अन्यही;
 तरि लोकोन्नति-विनाश होय ना असें
 वर्त " तसेंची वर्तू यत्र म्यां सदा १२०
 केला आबाल्य. ' जसें अन्य तुझ्याशीं
 वागावें म्हणुनि तुला वाटतें तसें
 तूंही वाग अन्याशीं ' संतवचन हें
 मी अनुपलिनं पालाया कष्टलो अणी
 जरि आपद्धर्म सेव्य मानिले तरी
 ते इतुक्यास्तवची कीं धर्मचीर स्वयें
 ओपुनि दे आपतीच्याचि मज करीं !
 जें हिरव्या गवताच्या गार गालिचा-
 वरुनि दहापावलीच अंगणामधें
 कारागारांत कधीं मी फिरें तधीं १३०

१ दुज्या दिवसाचें फूल - पुनर्जन्म. दुसरा जन्म असेल तर तो कर्मफलाप्रमाणें असतो ही उपपत्तीही सत्य असली पाहिजे. पुनर्जन्मवादी तसेंच म्हणतात. २ धर्मच स्वतःच्या रक्षणासाठीं कधीं कधीं आपद्धर्माचे हत्यार उपसतो.

आत्मौपम्यांत मुरत चित्त थिजोनी
 कितिदां तरि चरण अकस्मांत चालतां
 स्तंभित होऊनि रहावेत घटिघटी
 कांहीं केल्याहि तया तरुण कोंवळ्या
 गवताचे अंकुर दुखतील या भयें
 पाय त्यांवरी नये पडूचि कीं पुढें
 हातींचा घास कधीं हट्टुनि रहावा
 हातींची, कीं जितुकीं त्यांत शितें तीं
 बीजेची नव्हत काय ? खातसों अम्ही
 फल तें तें भ्रुणघात ? आणि कधिंकधीं १४०
 मज पडलें भय कीं मज वेड लागलें !
 आत्मौपम्यांस जई वर्तण्यांत हें
 मन माझें अनुसरितां मज पदोपदीं
 मरणासम दुःख होय पाहुनी जर्गी
 पूर्ण असंभवचि तया आचरूं पुरें
 तरिहि यत्र म्यां केला; अज्ञतेमुळें
 वा अशक्यतेमुळेंच पद कधीं जरी
 स्खलित जाहलें असेल तरि असेल तें
 म्हणुनि भय उयांहि ना. स्मशानभूमिचा
 परतटप्रदेश जो अनोळखी तिथें १५०
 सुखकर प्रवास करवि जें असें असे
 ओळखिचें पत्र अम्हांजवळ त्या स्वयें

१ जें जें खाऊं जावें त्याची त्याची हत्या होते असें वाटून घांस गिळूंच नये. फळ हें भावा वृक्षाचा गर्भच होय. जो जो नारळ आपण खातो तो तो एक भ्रूणघातच होतो, असा विचार जां जां सूक्ष्म होई तों तों जगणे अशक्य नि अनीति वाटे, वेडावून गेल्यासारखे होई.

भगवान श्रीकृष्णाचें-श्रीमंतां गृहे
 शुचीनां च ! बा गेहे योगिनामपि

' कश्चित् कल्याणकृच्च तात दुर्गतिम्
 नहि गच्छति ' नहि गच्छति सांगती अणी
 ते निरीश्वर१-स्वभाव-वादिही मला;
 म्हणुनि जरी सत्यचि जें वदति ते, जरी
 स्वर्ग, नरक, जन्मान्तर, बंध, मुक्ति वा
 निजकर्माचाची परिपाक कीं तरी १६०
 मरणाची वेस जयामाजि उघडते
 त्या अदृष्ट नगरांतिल अति सुरम्य ते
 राखवुनि ठेवियले असति बंगले
 आधींची आम्हांस्तव भरुनिया अम्ही
 कर्माच्या, धर्माच्या नियत विसारा !
 परि जरि कीं स्वर्ग, जीव, बंध, कर्म वा
 ऐहिक तें इन्द्रजाल मात्र, कीं जरी
 संघातोत्पन्न भाव मात्र जीव हा
 मृत्युपृथक्करणिं अभावांतर ओसरे
 तरि सर्वोत्तमचि ! मरण एक सुषुप्ति १७०
 अथवा प्रत्यक्ष मुक्ति ! पंचही असे
 मिश्रित भूतांश पृथक् मुक्त होउनी
 विहरोत स्वेच्छ नव्या मिश्रणांतुनी,
 वा स्वयेंचि, वा शून्यी ! इंद्रधनु तसें

१ निरीश्वरवादी, स्वभाववादी-बुद्धासारखे, सांख्यासारखे. कर्मफलाचा व पुनर्जन्माचा सिद्धांत त्यांचा आणि
 सेश्वरवादी श्रीकृष्णादिकांचा एकच आहे. २ अभावांत: चार्वाक किंवा आधुनिक Positivist Compt, Spencer,
 Mill, Haeckel, प्रभृति प्रत्यक्षवादी तत्त्ववेत्ते म्हणतात तेंच खरें धरिलें तरीही चिंता नाही.

संज्ञेच्या आकाशीं विपल शोभुनी
 विपलांतचि हा माझा ' मी ' हि कीं जरी
 विश्वाच्या अंतर्हित ' मी ' त मावळे
 तरि मरणा ! मरण न तूं ! मरण मुक्तिची !
 -विपलांतचि परि ! विनंती इतुकिची असे:

येणे तरि येठनि जा झटकनी तुझा
दुर्लोकिक जो जगांत, लोक जो तुझा
द्वेष करिति, तो नचि कीं अससि तूं स्वतः
निर्दय वा निंघ म्हणुनि-पाहुनी तुला
आलाची कोणीही परत कीं न तो
सांगूं तूं केंवी तें !- परि विशेषतः
मृत्यो ! तूं अप्रियसा जगतिं जें तुझें
सैन्य, पुरस्सर, पीडक हें हिडिस्ससैं,
रोगाचें क्रूर असे, त्यामुळेंच कीं !
मीच न कीं परि अजातशत्रू जो जर्गी,
तुल्य ज्या प्रियप्रियादि हानि, लाभ त्या १९०
भगवान् श्रीगौकमाप्रतीहि भासला
रोग जरा अप्रियचीः ' लाभ ना दुजा
आरोग्यासम जगतीं ' धर्मपद वदे
तरिही जे कोणी तुज नुघडतीलची
स्वेच्छेनें दरवाजे, दुर्ग ते हठी
जिंकुं जीवनाचे तूं धाड धाडही
रोगांच्या सैन्याची गांजत्या तिथें.

१ धर्मपद – ' नह्यारोगसमो लाभः संतुष्टिः परमं धनम् ' धर्मपद. समर्थानाही रोग अप्रियच होता. " देहीं चाले
आरोग्यता । लाभ नाही त्या परता " असें ते म्हणतात.

मीं तों जीं नुघडतील फोडिलीं तरी
जाणारचि, तीं दारें उघडुनी स्वयें
या माझ्या गेहाचीं, स्वागता असे २००
अनिवार्या सिद्ध तुझ्या ! म्हणुनि शक्य कीं
ये तरि, हे अखिल-वीर-वीर विजेत्या !
एकलाचि, अपुरस्सर, आणि अकस्मात.
परि अशक्य जरि तें तुज एकटें तसें
येणेंची, तरि त्याही क्रूर पीडका

रोगाच्या सैन्याचा क्षोभ सोसण्या
मी असेंचि सिद्ध आजि दोन वत्सरें
पाहतची अससी तूं मजसि हा असा
शरपंजरिं खिळला ! ज्या मधुर लागलें
जीवनांतलें मधु, प्रकाश चक्षुतें,
प्रीति हृदा तो मी त्या सर्व सुखांचें
मूल्य म्हणुनि मृत्यूच्या यातनाहि कीं
समजुनि कर्तव्य सहं सिद्ध असेंची !
अंदमान,

२१०

47 महासागर

परिचय - विनायकरावांनीं महासागर नांवाचे सिंधुयुद्ध वर्णन करणारे कांहीं सर्ग लिहिले. त्यांत आरंभीं कथानकाचा नायक आपल्या नौकेवर बसून सागराला स्तोत्रांजलि अर्पण करीत आहे व लौकरच त्यास शत्रूची एक रणतरी दिसू लागून तिच्याशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग ओढवत आहे, हे दोन प्रसंग व्यक्तविणारे स्तबक पुढे दिले आहेत.

वृत्त - वैनायक

विहित-कर्म पुण्यपूत ब्राम्हणांचिया
अंतिम अर्ध्यांसि समदरुनि गभस्ती
भगवान्, आतांचि कुठें पश्चिमेचिया
अंतःपुरचत्वरिं सत्वर प्रवेशती
चुंबुनियां देत मधुर चंचलता ती
विरहोत्सुक दयिते त्या; लालि गुलाबी
गालांतुनि थरथरते; थरथरें हृदीं
नवजीवन; नखशिखांत चेतना नवी !
म्लानमुखी प्राची घे पदर तमाचा
तिचिया सांजेसि दिवस ये प्रतीचिचा !

२

स्वच्छ शांत गगन नील, शांत-वृत्ति हा
सांध्य-समाधिस्थ तेंवि नील जलनिधी
नौका परि एक मात्र शांत जलीं ह्या
ही प्रवासपट्ट अशांत गति-युता किती !
कळत काय हे नौके ! कीं प्रवास हा
कोठुनि तव आणि कुठें तें तुला बरें ?
" हो हो कविराज, जिथुनी आणि कीं अहा
जेथ तुझा तूं प्रवास करिसि: हें खरें
जाणितसां जितुकें कीं मनुज हो तुम्ही
तितुकें तें नौकाही जाणतां अम्ही !"

३

द्वितला नौकेंत सुदृढ, दीर्घ रम्य या
 उच्चतलीं नौयायिनः उच्च विचरती;
 भावचि कीं मूर्तसंज्ञ ते तिचे-दया,
 दाक्षिण्य, प्रीति, भीति । आणि भासती
 भासति न अल्पसंज्ञ भाव, ते तया
 मध्यतलीं; आणि तलीं लुप्त-संज्ञसे
 कळतांहि न कष्टताति जे सदा तिच्या
 धारणार्थ, पाचक परिमार्जकहि तसे
 कर्णधार आणि हृदयिं ज्ञात तो तिला
 काय, काय नौचा वा हाय अम्हांलार ?

४

उपभोगित उच्चतलीं मुक्त वायुतें
 त्या नौयायिनजनांत एक हा युवा;
 गंभीराकृति विशालवक्ष वदन तें
 ब्रम्हतेज भास्वर उत्साह तो नवा
 चिंता कीं राष्ट्राची अखिल कुण्या ते

१ प्रवासी. २ नावेला नावेचा हृदयस्थ कर्णधार ठाऊक होता काय ? आणि आम्हांला तरी ?

धारणार्थची निर्मित तेविं तयाचें
 प्रतिभा-संपन्न भाल ! तो तदा तिथें
 एकलाचि अनेकांत मंत्रसय वचें,
 गगनाखालींच गगनसम उदारशा
 प्रणमितसे कवण महच्छक्तिच्या यशा !

* * *

सहसा तों नौकेचे नयन-दिपविता
 तेजस्वी लकलकाट गगनिं काँदला,
 तामसिचा गर्भपात होउनी यथा
 एकाएकींच दिनभूण सांडला
 भेदुनिया घनतमासि, घाब-या तया

नौकेतें एकवटुनि खिळुनिया घरी
ती प्रकाशलेखा घटि-मात्र, जेंवि या
चांदीचा तो खिळाचि घुसत अंतरीं
जों जों त्या चुकवूं ती निसटते तरी
तीक्षण किरण तों तों तिकडेच तीवरी

२

आतां तों उंच खणाणणत हटकते
कर्णेही थांबथांब करित वाजति,
होय मराठेचि ! मराठेचि ! ते-तिथें
किरण चंद्रज्योतीचे जिथुनि फांकती
लव थांबत, लव धावत, नाव शेवटीं
थांबलीच, सन्निध येतांचि रिपुतरी,
ध्वनी दे कसान ' महाराष्ट्रभूपति-
नौवाहाही सलाम आंगलनौ करी '
' प्रतिप्रणाम !' म्हणत महाराष्ट्र-रण-तरी
अडकवुनी सादरची तरि तिला धरी

* * *

धडड धडड तोफा तों आग ओकल्या
सहसाचि सुटति आंगलरणतरींतुनी
बुझति चंद्रज्योति आणि पेट घेति त्या
ज्योती रणतेजाच्या हृद्हृदांतुनी
कर्ण्यांतुनी उंच उंच उभवुनी भुजा
ध्वनि ध्वनति ' या ! असाल तिथुनि मराठे
' धजा वीर धजा वीर वीर हो धजा !'
दुमदुमुनी शतशत तों दुंदुभी उठे
धडड धडड तोफेवरि तोफ ती सुटे
शतदां अंधेर समय चमकुनी उठें !
अंदमान,

48 अटकेवर जरीपटका

परिचय - गोमांतक महाकाव्याचे उत्तरार्धात, राघोबादादांनी अटकेवर हिंदूंचा भगवा ध्वज लावल्याटी बातमी महाराष्ट्रांत येऊन थडकतांच ती चहूंकडे कशी पसरली व गोमांतकांतील भार्गव गांवींही शुद्धिसमारंभ चालू असतांनाच कशी पोंचली हें सांगितले आहे. ही बातमी खड्या आवाजांत ज्या विजयगीताचे द्वारा महाराष्ट्र-भाटानें जमलेल्या श्रोतृवृंदास ऐकविली तें हें विजयगीत आहे.

मराठ्यांचे विजयार्ची गीतें महाराष्ट्रभर गोंधळी गात असले पाहिजेत. या पवाड्यांत आलेले विचार काल्पनिक नसून ते ऐतिहासिक दृष्ट्या खरेखुरे आहेत हें परिशिष्टांत दिलेल्या पत्रांवरून कळून येईल.

फटका

ऐका ऐका हिंदुमात्र हो ! वार्ता विजयाच्या आल्या,
 उभ्या सात शतकांचा उगवे सूड जिंकिलें जेत्याला
 हिंस्त्र हार जी वीर दाहिरा? दाही तुजला तें तीची
 सह्याद्रीच्या वणव्यामाजी राख होतसे घे आजी !
 पळूनि जय जो जयपाळार तव हाय हातिंचा तें गेला,
 आज फिरुनि ये तुझ्या घरा तो घालित लोटांगण आला
 हाय लाविली भारत-वीणा व्यासें गाया त्या समरा
 बंधुबंधुंच्या रक्तें रंगत ज्यांत भारती जन मेला

१ दाहिर - सिंधुचा शूर राजा मुसलमानी पहिल्या विजयी हल्ल्यांत झगडून रणीं बळी पडला.
 २ पंजाबच्या प्रसिद्ध जयपाळानें मुसलमानांशीं लढण्यांत अपजय आल्यानें अग्निकाष्ठें भक्षून देहान्त प्रायश्चित्त घेतले.

हाय हाय शतवार हाय हा ! भारतवीणे बरदाई?
 जागवि पुनरपि-परि ती गाई भारतशत्रूंच्या विजयी १०
 ज्याच्या ज्याच्या कटुकर्तव्यचि दैवीं ये हें उरफाटें
 हतवीरांच्या गात हताशा रासोंचा त्या उर फाटे
 अश्रू परि ते पूर्वकवी हो, हिंदवि पडत्या काळाचे
 तेच फुलविती गीत आज हें हिंदवि चढत्या काळाचें
 धन्य भाग्य मम ! आज न मजला गाणें जातिघ्नाहि रणा
 अहिंदु-हस्तें घडल्या किंवा घोर हिंदवी संहरणा

देवारींच्या देशारींच्या न्याय्य गाउनी निःपाता
 धन्य भाग्य मज अदिकवीच्या३ भाग्यीं घेऊं ये वांटा
 धन्य भाग्य ह्या गात्यांचें, तें धन्य भाग्य या श्रोत्यांचें
 जयार्थ मरत्या लढत्यांचें, या वांचुनि विजया बघत्यांचें २०
 जयजयकारें भरा अंबरा करा घोघर महोत्सवा
 परम मांगलिक, हिंदुमात्र हो वार्ता ये आतांचि नवाः
 हिंदू-वीरांचा कीं श्रीशें असे यशस्वी हट केला
 आज हिंदवी जरिपटका कीं पुन्हा पांचला अटकेला !

२

घडलें म्हणुनी घडलें होत न सामान्यचि वा तें सोपें,
 शंकाव्याकुल महदाश्रयें हृदय सुखभरें थरकारें !

१ चंदभाटाला बरदाई म्हणत. २ रासो - रजपुतांचे भाटांनीं गाइलेल्या इतिहासांना ' रासो ' म्हणत.

३ वाल्मीकि कवि. आर्यांच्या शत्रूवर विजय मिळविल्याचें महाकाव्य असें एक रामायण; ते गाण्याचें भाग्य वाल्मीकींना मिळालें होतें.

स्वयंपूतही वेदधींनीं निज देहावरि जया जला
 प्रोक्षणिं मार्जनिं सिंचियलें कीं भिजवुनि भिजवुनि कुशांकुरा
 पूत पावना जलांत देउनि पाय सिंधुच्या तयाच हा
 शिकंदर करी कलींत त्यासी गदूळ सहसा जई अहा ! ३०
 वीर भारती तीर्थरक्षणा मागधांतुनी धावत ये,
 घुसले त्याहुनि शीघ्र पळवितां परां मारिला घाव तयें
 अन्य कुणाचा असो शिकंदर, परंतु भारत-जेता ना.
 अंगणही ना तयें देखिलें कळलाहीं ना कुणा कुणा !
 राजदूकुलांतलासि किंचित् करस्पर्श ना जों केला
 क्रुद्ध दृष्टीनें भारतभूच्या भस्म होउनी रिपु गेला
 यावरती ही परकी सेना अंगणींच ना परि पहिल्या
 राजमंदिराच्याची चौकीं हाणित मारित कीं घुसल्या.
 घुसल्या चौकीं पहिल्या, परि ना पुढें एकही पद धावूं
 आल्या तैशा परत्या किंवा जिवंत शकल्या ना जाऊं ४०

आ पसरित्या तिमिंगलाच्या गळ्यांत मासे भराभरा
घुसती वेगे: परंतु परतें कोण तयांतुनि जात घरा !
मर्दी यवना पुष्यमित्र त्या मर्दी विक्रम शका तसा
मर्दी हूणा यशोधर्म कीं राम रावणाप्रती जसा
जो जो मागें आला आसुर शक्तींच्या कीं भरावरी
भारतीय यज्ञाश्व नाचला त्याच्या त्याच्या उरावरी
कुठें आज ते शक ? ते बर्बर ? बाल्हिकही ? वा हूण कुठें ?
भारत-जठराग्नींत जळोनी भस्म जाहले द्रुत ते ते
गदाप्रहारीं भारतीय तद्रव-वक्रता सरला ती
होय आणि तद्बर्बराही भारतयज्ञाग्नींत१ सती !

५०

आसुर सेना सगळ्याही त्या कधीं न गंगा तरल्याची
विंध्याद्री वा वलांडावया जिवंत समरीं उरल्याची
हंत हंत परि पूर्वी घडलें कधींही न तें घडे कसें
हंत कशी ही तुटे आमची धार बोथटे खडग असें
संचित पापांची कीं अमुच्या मूर्तिमती ती प्रतिक्रिया
महंमद तसा भंगित मूर्ती, भ्रष्टवीत ये सती स्त्रीया
राजमंदिराच्या कीं पहिल्या चौकींची ना परी अहा !
थेट राजसिंहासनपीठीं शत्रु नागवा नाचत हा !
सिंधुपासुनी हंत सिंधुपर्यंत हिंद-भूर्मींत उडे
प्रथमचि परका ध्वज अप्रतिहत ! कधींहि न घडे तेंचि घडे !

६०

ध्वजची उडता, तरीहि अवघड नव्हतें तितुके:कुठें कुठें
काडीचेची राजध्वज कीं मोडति काडीसमची ते
परंतु खंजिर इस्लामचा गेला इतका खोल हर्दी
कीं जातीच्या आत्म्यासीची दुभंग करुनी घुसे मधीं
त्या घावानें विव्हल पाहे हिंद कोसळूं पदोपदीं
उभीं सात शतकें तें सललें शल्य सारखें तिच्या हर्दी
परी आज तें शल्य उपटलें आज तोडिला ध्वज तो रे
आज जिंकिली हीहि लढाई, आजि महंमद-मद उतरे

१ युद्धांत जिंकिल्या जाऊनही देशांतून हुसकून देतां आल्या नाहीत अशा अनेक परकीय जाति

‘ भारतयज्ञागनीत ’ म्हणजे शुद्धीयज्ञांतून शुद्ध करून हिंदुधर्मात नि हिंदुराष्ट्रांत पचवून टाकल्या.

चंद्रगुप्त जें पुष्यमित्र जें, विक्रम-विक्रम दूर करी
 शतपट दुर्घट संकट त्याह्नि निरस्त आजी श्रीश करी ७०
 समर्थ बघती रात्रीमाजी ज्याच्या नुसत्या स्वप्नाला?
 योग हिंदुपदपातशाहिचा आजी प्रत्यक्षचि आला
 सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत मिळेना तोय जयां
 होय उदंडचि तोय शुद्ध करुं आज स्नानसंध्येसि तयां
 घडलें म्हणुनी असें न समजा सामान्यचि वा तें सोपें
 घडलें तरिही हृदय कुशंका-व्याकुळ सौख्यें थरकांपे
 जयजयकारें भरा अंबरा करा घरोघर महोत्सवा !
 मांगलिकां कीं हिंदुमात्र हो वार्ता ये आतांचि नवा:
 हिंदवीरांचा कीं श्रीशें असे यशस्वी हट केला
 आज हिंदवी जरिपटका कीं पुन्हा पोंचला अटकेला ! ८०

३

सामान्य न तो इतुकेची ना, परी विजय ना हा आला
 लागुनि सहसा ओझरता शुभ दैवाचा वा फटकारा
 आकस्मिक ना जय हा ! किंचित् बलिदानाची आठवही
 भावें दाटुनि आणिल कंठा; कशासि व्हावी पाठ वही
 सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत हिंदभू होय जई
 निर्वीरा, निर्देवा, निर्द्विज निस्सिंहासन हाय ! तई
 कोनामाजी सह्याद्रीच्या एका कांहीं तरुण गडी
 घेऊनि भारे गवताचे रे होते एक्या चढत गडीं

१ समर्थांचे स्वप्न या नांवाची त्यांची प्रसिद्ध कविता.

गोसाव्यानें एका तों ती फुंक मारिली दूरवरी
 फुंकीसरशीं पेट घेतसे सह्याद्रीची दरी दरी ९०
 गवताच्या त्या काडीकाडींतुनि कीं म्यानांतूनि वरी
 तशीं घुसत तलवार तळपली तरुणांच्या त्या करीं करीं

आणी भारे गवताचे रे घेवोनी जे तरुण गडी
 होते वरती चढत जाहले राजे तेची तया गडी !
 सह्याद्रीच्या कोनामाजी स्वतंत्रतेची ध्वजा करीं
 शूर शिवाचा संघ जिवाचा उभवूं ऐसें धाष्टर्य करी
 दिनापासूनी तया भूमिची तसूतसूही लढविली
 स्वतंत्रतेची ध्वजा झुंजवित गडोगडीं हीं चढविली
 प्रतापगडिच्या देवीपुढती कसा आठवा दिला बळी
 बतिस दांतांचा तो बोकड लुटुनी कुटुनी परोपरी १००
 चार हजारांवरी शत्रूचा घोडा धरिला त्या समरीं
 पुढें रांगणा विशाळगडिची झुंज आठवा अल्प तरी
 बाजी पडला, पडला वीरा वीर सांवरित परोपरी
 बाजी पडला परी पडूं ना दिलीच बाजी वीरवरीं
 चाकणासि तों कणाच मोडे रिपुगर्वाचा, पडे गढी
 नरसाळ्याची नरसिंहाळी गढीह्नी दे बला दिढी
 वर्षांमागुनि वर्ष कोंकणी सिद्दीची तरवार-सुरी
 गायगरीबा चिरिती, होई बोथट राजापुरावरी
 षाईस्त्याच्या बंगल्यांतली दंगल ती त्या तमांतली
 सिंहगडाचें प्रकाशांतलें तत्स्वागत तें अनंतरीं ११०
 विजापुरचे सहा हजारांवरती पडले भूमिवरी
 रणीं आणि तितुकेचि शत्रू त्या कोंकण-युद्धीं जलांतरीं
 आठवोनि तें पुढें आठवा सर्वेचि मुहकमसिंग करी
 धर्मद्रोहा कशा अर्पुनी औरंग्याच्या स्वत्व करीं
 म्लेंच्छमैत्रिचें रणांत देहान्तचि तो प्रायश्चित करी
 दहा हजार प्रताप आणी घोडा रिपुचा धरुनि करीं
 पुरंदरींच्या मुराराचिया बलिदानासी दे समरीं
 सिंहगडाचा तांतडिचा तो डाव तोडीसी तोड भली !
 तीन हजारांवरती तुटुनी मरतां मोंगल तरवारी
 दाउदखाना पळतां थोडी चांदवडाची भू झाली १२०
 साल्हेरासी करी मराठा दिल्लीराची जान ढिली

हिंदुगदा रिपु चेंदुनि पाडी दहा हजारांहनि वरी
 कसूर काढूं उंबराणिची जेसूरीच्या जया स्थलीं
 लढुनी शूर प्रताप त्या कीं शेता राष्ट्रक्षेत्र करी
 सावनूरचा मार आठवुनि निजाम चरके आजवरी
 ' गांठ मराठ्यांसह ना पुनरपि पडो ईश्वरा ' रडे अरी
 संगमनेरीं रणमस्तांची रणांत मस्ती जिरवीली
 हिंदुस्वातंत्र्याची द्वाही दिशदिशांसी फिरवीली
 शूर शिवाची दहा जिवाची गुप्तमंडळी ती पहिली
 एक्या प्रबळा राष्ट्रमंडळामधें प्रकाशीं परिणमली १३०
 पठाण मोंगल तुर्क इराणी-दाढी तितुकी सामोरी
 पुर्तुगिज वलंदाज फिरंगी टोपी तितुकी पाठीवरी
 परि तितुक्यांहीसहित मराठा-वीर दुहेरी झुंज करी
 एक्या हस्ते उपटित दाढी टोपी उडवी दुज्या करीं !
 मुख्या वीरा येसाजीला घाव लागला हाय ! तरी
 पुर्तुगिज-शिरें टक्करींत रे फोंड्यावरती फोडियलीं
 हंबीरानें मारित मारित मरोनि वांईच्या समरीं
 समर्थगुरुची केली शिष्ये कृतींत उक्ती खरी खरी
 धर्मासाठीं वीर हुतात्मा संभाजी, तूं पडूनि बळी
 तुझींच ना परि पापें अखिला राष्ट्राचीं प्रक्षाळियलीं १४०
 भालेराव, राव धनाजी, ते संताजी, उच्चारी
 एकेका, या एकेका मी युद्धाचा उच्चार करीं
 युद्धामाजी एकेका ज्या गर्भित झुंडी शतावरी
 छापे, धावे, तुमुल लढाया, पृथक् कथाव्या कोठवरी !
 शरणीं न रिघूं सरणीं जळल्या सती सातशें जळणारी
 विशाळगड ती ध्वजा फडकवी दुज्या चितोडाचियापरी !
 कासम मेला श्वास कोंडुनी दुडेंरीच्या संगरावरी
 बसवपट्टणा हिम्मतखाना वधी मराठा धारकरी
 सेनेमागुनि सेना रिपुची जिंजीभंवतीं मारियली
 भूल पाडुनी झूलफिकिरखानासि धूळची चारियली १५०

नारोपंत प्रमुख नीर रिपु-करास पडती स्वयें बळी
 म्लेंच्छशक्ति परि हौतात्म्यें त्या अंतिम विजया आंचवली !
 हौतात्म्येंची त्याच्या त्याच्या घेठनि जो तरवार करीं
 पडला झुंजत रणांत राष्ट्रस्वातंत्र्यास्तव धारकरी

१ शरण जावें लागूं नये म्हणून.

पाइक हो तो नाइक हो तो स्मृत वा विस्मृत धारकरी
 हौतात्म्यासी त्याच्या त्याच्या वंदन मी शतवार करीं
 करीं वंदना प्रयागजीच्या पराजया मी परोपरी
 पराजयाची महती ऐशा कितीक विजयांह्नि खरी !
 घेठनि भारे गवताचे रे गढी जिंकिली कशी तरी
 त्यांच्या जाती सेना चढुनी गाजत वाजत दिल्लीवरी १६०
 वीर पंधराशें तूं कापुनि काढिसि सहसा खरें परी
 घुसला जात न दिवाणखासा? पाय मराठा माघारी
 परंतु हिंदुद्वेषी जन हो, सावध आतां मात्र परी !
 प्रधान आजी झाला बाजीर महाराष्ट्रमंडळांतरीं
 मात हिंदुपदपादशाहिविण बोलूं देचि न तो दुसरी
 किन्नरखंडीं हिंदुध्वज तो रोवूं होतसे हांवभरी !
 पालखेडसी निजाम पिटिला, अल्ली पिटिला बंगालीं
 अर्काटासी नबाब पिटिला, पिटिला शिंदी जलीं स्थलीं
 चिपळूणासी, विजयगडासी, मार दिला त्या जसा स्थलीं
 तसाच पिटिला जो जो आला शत्रु आडवा त्या जलीं १७०
 श्रीगांवीं तो मर्दुनि सेना दहा हजारांचिया वरी
 शिरच्छेदची सिंदीचा त्या श्रीचिमणाजी वीर करी
 हिंदुछळाच्या प्रायश्चित्ता हबशी जों ना पुरें भरी
 पाप-प्रायश्चित्त-गदा तों पुर्तुगिजांच्या पडे शिरीं
 ठाणें, माहिम, तारापुर त्या झुंजी सांगूं कोठवरी !
 वसईच्या तों पराक्रमाची ख्याति उभ्या या जगतलीं

१ दिल्लीचा बादशाही वाडा. २पहिले बाजीराव पेशवे.

पेटलादला, सारंगाला, तिरला१, जो जो लढे अरी
 माळव्यांत तो मुकला प्राणा म्लेंच्छमृत्य रणरणांतरीं
 बादशहाच्या बादशाहिची जाळुनि दाढी दिल्लीवरी
 होता कीं नव्हतासा केला निजाम पिटुनी भोपाळीं १८०
 बुंदेल्यांचा पक्ष घेउनी बंगष पिटला जैतपुरीं
 हिंदूंचा सत्पक्ष घेउनी अहिंदु पिटिला जलीं स्थलीं
 म्हणुनि चढुनि ये म्लेंच्छमोचना इराणांतुनी नवा खळी
 परंतु नादिर सहसाची तें रण सोडुनि घर जवळ करी
 तोंची बाजीराव जहाले हाय ! दिवंगत महाबळी
 परी पित्याडुनि पुत्र धुरंधर महाराष्ट्रपदधुरा धरी
 दशरथ देउनि राज्यश्रीसी रामलक्ष्मणाचिया करीं
 प्रभाततारा देउनि जाई कांति आपुली सूर्यकरीं
 तशीच बाजीरावें हिंदुस्वातंत्र्याची ध्वजा दिली
 या नरवीरा नानांच्या, या भाऊंच्या दुर्दांत करीं १९०
 रोवी हिंदुध्वजा शिवाजी शूर पिढी त्या रायगडीं
 पिढी बाजीची झुंजवीत वे तिला थेट चंबळेवरी
 नरसिंह श्रीनानांची तों महाराष्ट्र-मंडळी परी
 रोविति हिंदुस्वतंत्रताध्वज शत्रूच्याची उरावरी
 पठाण, मोंगल, तुर्क, इराणी, हबशी, शिद्दी, परोपरी
 पुर्तुगिज, वलंदाज, फिरंगी, इंग्रजादिक गौर खळी
 इराणपासुनि फिरंगाणपर्यंत शत्रुची उठे फळी
 सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत रणांगण-भू झाली

१ तिरल गांवीं.

तीन खंडिंच्या पुंडांची त्या परंतु सेना बुडविली
 सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत समरभू लढविली ! २००
 आठवण मला त्याची देणें तुम्हांसि नलगे अशा स्थलीं

प्रत्यक्षचि ती असेल सरशी तुम्हांत बहुतीं पाहियली
 तुम्हांत असतिल बहुत वीर जे स्वयें झुंजले त्या समरीं
 नाइक ऐसे, पाइक ऐसे, मर्द मराठी धारकरी
 कथोत ते ते सरशी आजी आकस्मिक कां ही झाली ?
 विजयश्री का केवल चुकुनी घरा आमच्या ही आली ?
 आकस्मिक ना अहो भूमिची तसूतसूही लढवीली
 हिंदुस्वातंत्र्यार्थ रणरणीं रास शिरांची चढवीली !
 संतत शोणित-तर्पण-धारा धरीत आली पिढीपिढी
 हविर्भूजाची रणकुंडांतिल आग विपल ना विझूं दिली ! २१०
 समर्थसम जे योगी करिती महातपस्या तपोबली
 अमात्य, मंत्री, प्रधान करिती सूक्ष्ममंत्रणा मंत्रबली
 हणमंते, प्रल्हाद निराजी पंत आणखी परोपरी
 लहान मोठा शतशत कर्ता मुक्तिसमरिचा धारकरी
 तपें तयांच्या, जपें तयांच्या, उपदेशें त्या प्राणविली
 मंत्रयुक्तिनें प्राणविली त्या शस्त्रशक्तिनें त्राणविली-
 -ती ही आजी जन्मा ये जी हिंदु-शक्ति नव जगत्तलीं
 जन्म घावया जिला साधना महाराष्ट्र दृढ अशी करी
 जयजयकारें भरा अंबरा करा महोत्सव घोरोघरीं
 मांगलिका कीं हिंदुमात्र हो वार्ता आतांची आली २२०
 हिंदूवीरांचा कीं श्रीशें असे यशस्वी हट केला
 आज हिंदवी जरीपटका कीं पुन्हा पोंचला अटकेला !

* * *

करा महोत्सव हिंदुमात्र हो ! तुमच्या हौतात्म्यें आला
 विजय तयाच्या महोत्सवाचा हक्कचि आहे तुम्हांला
 परंतु जिंकुनि आलां जे जे असामान्य ज्या विजयाला
 ते ते विसरूं नका वीर हो त्याचि जयोत्था नव भारा
 चंद्रगुप्त ज्या, पुष्यमित्र ज्या पुत्र गौतमीचा स्वकर्त्री
 करी राष्ट्रसंकटासि पूर्वी निरस्त त्याहुनि तुम्ही जरी
 शतपट दुर्घट संकट हरुनी शककर्त्या त्या वीरवरा
 वंशज व्हावें तसेंच विक्रमशाली शोभा या काला २३०

तथापि अजुनी कार्य न सरलें इच्छित, हातां तट आला
 परंतु अजुनी चढुनि दुर्ग हा कुशल पोचणें असे घरा
 आज हिंदुपद-पादशाहिचा योग सत्यची हा आला
 तथापि अजुनी समारंभ तो संपुनि निर्विघ्न न गेला
 शककर्त्यासम सत्यचि आम्ही धन्य विजय हा उपार्जिला
 शककर्त्यासम विजय परंतु करीं पाहिजे राखियला
 शल्य उपटलें परंतु भारी घाव व भरुनी हा आला
 कुठें हूण ते ? जसें तसें न क्षमता अजुनी पुसण्याला
 चक्रव्यूहा देवारींच्या भेदुनी शौर्ये जरि गेला
 तरी परतुनी येणें आहे सजय त्यांतुनी माघारा
 अमंगल टळो पूर्वस्खलनें सावध होउनि या काला
 सारथिः तो अविलंबित देतो साथ धावुनी आम्हांला.
 आणि जयांहीं चक्रव्यूहा देवारींच्या भेदियला
 सजय परतुनी भोगुत चिर ते धर्माधिष्ठित वसुंधरा

२४०

१ सारथि - अर्थात श्रीकृष्ण. चक्रव्यूहकथेशीं संदर्भ सूचित आहे.

सशस्त्र समराभिषेक जैसा हिंदुश्रीसी हा झाला
 सशास्त्र सिंहासनाभिषेका तिच्या पाहुं द्या आम्हांला
 राष्ट्रासी या, धुरंधरा या, जया जसें या वरण्याला
 प्रभो, महाबल तसेंच दे या जयोत्थ भारा धरण्याला
 याहिवरी जी ईशेच्छा ती घडेल-परि हा घडलेला
 पराक्रम महत्कर्म हीं हा असामान्य जो जय आला
 व्यर्थ न तो जाईल कधींही दिन हा हिंदवि राष्ट्राला
 सच्छक्तीचा, सत्स्फूर्तीचा स्रोत सततची कीं झाला
 आज सात शतकानें विजयी मिरवित सोनेरी तोडा
 पिई सिंधुचें पाणि पुनरपी हिंदु सैनिकाचा घोडा
 सागरसंगत भागीरथि ये कावेरीच्या पूत जला
 सिंधु, शतद्रु, त्रिवेणि, यमुने, गोदे, कृष्णे या सकला
 हे तीर्थानो, हे क्षेत्रानो, अखिल भारतीभूमिंतल्या

२५०

हरिद्वार, कैलास, काशिके, पुरी, द्वारके या सा-या
ऐका ऐका रोमहर्षणा वार्ता विजयाची आल्या
उभ्या सात शतकांचा उगवुनि सूड जिंकिलें जेत्याला २६०
हिंदुवीरांचा कीं श्रीशें असे यशस्वी हट केला
आज हिंदवी परिपटका कीं पुन्हा पोंचला अटकेला !
रत्नागिरी,

49 हिंदूंचें एकतागान

परिचय - हें पद अखिल हिंदु मेळ्यासाठीं प्रथम शिरगांवीं रचलें. पुढें तें मोठमोठ्या सभांतून ब्राम्हणांपासून महारभंग्यांपर्यंत हिंदूंच्या हजारां नरनारींनीं एककंठानें म्हणण्याचा परिपाठ महाराष्ट्रभर पडून तें एक वृंदगीत होऊन बसलें आहे. इतर भाषांतूनहि तें अनुवादिलें गेलें असून अनेक प्रांतांत गाडलें जातें.

चाल - तूं टाक चिरुनि ही मान

तुम्ही अम्ही सकल हिंदु । बंधुबंधू

तो महादेवजी पिता आपुला चला तया वंदूं ॥धु.॥

ब्राम्हण वा क्षत्रिय चांग । जरि झाला

कसलेंहि रूप वा रंग । जरि ल्याला

तो महार अथवा मांग । सकलांला

ही एकचि आई हिंदुजाति आम्हांस तिला वंदूं १

एकची देश हा अपुल्या । प्रेमाचा

एकची छंद जीवाच्या । कवनाचा

एकची धर्म हा आम्हां । सकलांचा

ही हिंदुजातिची गंगा आम्ही तिचे सकल बिंदू २

रघुवीर रामचंद्राचा । जो भक्त

गोविंदपदांबुजिं जो जो । अनुरक्त

गीतेसि गाउनि पूजी । भगवंत

तो हिंदुधर्मनौकेंत बसुनिया तरतो भवसिंधु ३

उभयांनिं दोष उभयांचे । खोडावे

द्वेषासि दुष्ट रूढीसी । सोडावें

सख्यासि आईच्यासाठीं । जोडावें

अम्हि अपराधांसी विसरुनि प्रेमा पुन्हा पुन्हा सांधूं ४

लेंकुरें हिंदुजातीचीं । हीं आम्ही

आमुच्या हिंदुधर्मासी । त्या कामीं

प्राणही देउनी रक्षूं । परिणामीं

या झेंड्याखालीं पूर्वजांचिया एकाची नांदूं ५

रत्नागिरी, १९२५

50 अमुचा स्वदेश हिंदुस्थान

परिचय - रत्नागिरीच्या अखिल-हिंदु-मेळ्यांतील पद.

चाल - तूं टाक चिरुनि सारखी

अमुचा स्वदेश हिंदुस्थान

आम्हां हिंदूंचा तो केवळ, होय जीव कीं प्राण ॥धु.॥

देवालय हें पवित्र अपुल्या । देवाचे सुमहान

वाडवडीलांचें हें मंदिर । स्वर्ग मृतांचा जाण

चिल्यापिल्यांची दाई अपुल्या । देइ दुधाचे पान

फुलांफळांनीं डवडवलेलें । प्रेमाचे उद्यान

सत्ता अपुली मत्ता अपुली । ही रत्नांची खाण

कुणी हिरावुनि नेऊं बघतां । रक्षुं अर्पुनी प्राण

रत्नागिरी, १९२५

51 दिपवाळीचें लक्ष्मीपूजन

परिचय - हें पद दिवाळींत परदेशी फटाके वगैरे विदेशी वस्तूवर बहिष्कार घालण्याचा उपदेश करीत फिरणा-या रत्नागिरी-हिंदुसभेच्या-मेळ्यांसाठीं केलें होते.

चाल - चंद्रकांत राजाची

लक्ष्मीपूजन करूं घरोघर आम्हीं जरि भावें
प्रसन्न पूजेनें ना होतां लक्ष्मी रागावे
आणी इंग्रज पूजी जरि ना लक्ष्मीची मूर्ती
राबे ऋद्धीसिद्धी त्याच्या दाराशीं तरि ती
काय बंधुंनो, कारण ? रुसली भारतलक्ष्मी कां ?
लाथाडुनि दे पूजा अमुची शतकांची देखा
कारण आम्ही सुमें अर्चितों परि ना सुमनानें
विनवूं परि ना विष्णुसम तिला जिंकुं विक्रमानें
लक्ष्मीपूजन करावया जें करितों स्नालाला
परका साबू, परकीं तेलें लावूं अंगाला
परदेशीचें रेशिम त्याचा मुकटा नेसोनी
देवघरीं परदेशी रंगें रंगित बैसोनी
विदेशांतली साखर घालुनि नैवेद्या दावूं
अशा पूजनें प्रसन्न होइल लक्ष्मी हें भावूं
साबू नेई कोटी, कोटी तेल रुपाया ने
नेइ लुटोनी विदेश कोटी अन्य उपायानें
विलायती जी साखर नैवेद्यासी लक्ष्मीच्या
आणियली ती नेत विदेशा कोटी रुपयांच्या
अशा रीतिनें लक्ष्मी दवडुनि दाराबाहेरी
लक्ष्मीपूजन करीत बसतों आम्ही देवघरीं
आणि विदेशी नळे फटाके फुलाबाजा अंतीं
उडवुनि डिंडिम पिटूं आपल्या मौख्याचा जगतीं
अहो हिंदुंनों, कोटि कोटि रुपयांची या दिवशीं
लक्ष्मी पूजावयासि लक्ष्मी धाडुं विदेशासी
म्हणुनि आम्हि जरि पुजूं घरोघर ही लक्ष्मी भावें

प्रसन्न पूजेनें ना होतां लक्ष्मी रागावे
तरी हिंदुंजो घरांत लक्ष्मी आधीं आणावी
विदेशीसि ना शिवूं शक्य तों वृत्ती बाणावी
देशी तेलें, देशी साबू, देशी वस्त्रानें
देशी साखर, देशी अस्त्रे, देशी शस्त्रानें
स्वदेशलक्ष्मी पूजूं साधुनि जरि मंगल वेळ
गजांतलक्ष्मी हिंदुहिंदुच्या दारीं डोलेल !
रत्नागिरी, १९२५

52 जा झुंज ।

चाल - भूपती खरें तें वैभव
निजजाति-छळानें हृदय कां न तळमळतें ?
तुम्हि तरुण शिरांतुनि रक्त नवें सळसळतें
हें नवें रक्त तों विजेदुनी पेटावें
मृत्यूसि तुम्हीं गाढून बळें भेटावें
मग मुकुट आपला कोणी । फोडिला
हिंदूंचा झंडा कोणी । तोडिला
आशेचा अंकुर कोणी । मोडिला
हें चिंतुनि चिंतुनि क्रुद्ध आंसवें जळतीं
दिनरात्रीं डोळ्यांतुनि कां न रे गळती ? १
या भारतभूस्तव समररंगणीं गेले
या चितेनें बहु वीर लढुनिया मेले
कुणि घोर यातनांचिया चितेवरि जळले
कुणि फांस गळ्यासी लागतां हि ना ढळले
त्या त्यांच्या अपु-या इच्छा । या क्षणीं
तुम्हांसि बाहती हांका । फोडुनी
कां ऐकू येती कोणा । यांतुनी
जरि येति तरी रे ऊठ कोण जो तो तूं
घे करीं शिरा जा झुंज पुरव तो हेतू २
रत्नागिरी, १९२६

53 माळ गुंफितांना

चाल - पडला अभिमन्यू

माळ गुंफितांना । ऐका कवनाला । गुंफी कोण कशी माला
घाली जगदंबा । त्रिगुणातीताला । त्रिगुणी बिल्वदली माळा
प्रकृति देवि गुंफी । देव विराटासी । नव नव सूर्य-मालिकांसी
प्रलयंकर काली । गुंफि महाकाला । ती नरमुंडचंडमाला
उद्धवा घाली । घालि उद्धवाला । सृष्टि भूकंपांची माला
गुंफि सत्यभामा । श्रीहरिला साची । माला पारिजातकांची
माळ मोत्यांची । गुंफी रुचिरा ती । राणी राजाच्यासाठी
फुलांची माळा । माळा ओंवि रती । आलिंगित्या अनंगा ती
विरहिणी परि ती । प्रिय-स्मरण-काला । ओंवी अश्रूंचा माला
रत्नागिरी, १९२६

54 सुखशय्यापलंग

परिचय - मोरोपंतांचे वंशज श्री. रा. द. पंतपराडकर यांनी विनायकरावांस एक लोहपलंग ' सुखशय्यापलंग ' असे नांव देऊन भेट म्हणून दिला. त्यावर त्यांनी खालील आर्या लिहिल्या होत्या:

” हिंद तपस्वीच गमे सावरकररूप घेउनी भेटे
आर्याकेकास्वाहाकारीं मजला चढेचि बळ मोठें
हा सुखशय्यामंचक प्रेमें सावरकरांसि आहेर
देतो मयूरवंशज ज्यासि रुची एक आंत बाहेर ”

राममंदिरांत ते आर्याकेकावलीचें आवर्तन करणार होते यालाच वर त्यांनी स्वाहाकार म्हटलें आहे. त्या त्यांच्या भेटीचा स्वीकार करणारें हें पुढील आर्याबद्ध पत्र विनायकरावांनी धाडलें.

आर्या

आपण मयूरवंशज, कविचा त्या भक्त तो पुरातन मी
तुम्हांस, त्यांसि सन्मानाया जोडूनि आजि हात नभीं
आर्याकेका-स्वाहाकारीं सांप्रत असां सदा सजलां
पंत पराडकर तुम्ही ऐकुनि आनंद होतसे मजला
जों ध्येय प्राप्त न तें, जों न असे राष्ट्रपाश हा तुटला
हा हिंदुजाति-गौरव-रवि ना राहुग्रहांतुनी सुटला
हें आंथरूण तोंवरि आपण जें अर्पिले उपायनसें१
तें तीर निद्रा देवो कर्तव्या जीमधें अपाय नसे
करण्या पुनरपि युद्धोद्युक्तचि निजवूनि देह हा दमला३
ही सुखशय्या उठवो रणशय्येसमचि निरपवाद मला

रत्नागिरी, १९२६

१ भेट. २ ती निद्रा - पलंगाचें नांव ' सुखशय्या ' होतें. त्या नांवाविषयीं कवीचें उत्तर आहे कीं ती ' सुखशय्या ' असली तरी जोंवर हें हिंदुजातीय राष्ट्रस्वातंत्र्याचें ध्येय प्राप्त झालें नाहीं तोंवर त्या शय्येनें मला ' रणशय्या ' देते तितकाच विसावा द्यावा. प्रत्यहींच्या युद्धांत दमलेला देह उदईकच्या युद्धाला तोंड देण्यास अधिक समर्थ व्हावा इतक्याचपुरती निद्रा वेळांत वेळ काढून झुंजत्या सैन्यांतील सैनिकास जशी घेऊं देतात - तितकीच मला मिळो. ध्येय साध्य झाल्यावर मग ही संपूर्णपणें ' सुखशय्या ' होवो: तोंवर ती रणशय्याच होवो. ३ कवि त्या वेळेस जन्मठेपेच्या कारागारांतून नुकतेच सुटलेले होते. त्या ' दमण्याचा ' उल्लेख पराडकरांच्या पत्रांत होता. तोच इथें सूचित केला आहे.

55 अखिल-हिंदु-विजय-ध्वज-गीत

चाल - आकळे न अघटित घटना

अखिल-हिंदु-विजय-ध्वज हा उभवुं या पुन्हा ॥धु.॥

या ध्वजासची त्या कार्लीं । रोंविती पराक्रमशाली

रामचंद्र लंकेवरती । वधुनि रावणा १

करित जें शिकंदर स्वारी । चंद्रगुप्त ग्रीकां मारी

हिंदुकुश-शिखरीं चढला । जिंकुनी रणा २

रक्षणार्थी ध्वजाच्या ह्याची । शालीवाहनानें सार्चीं

उडविलीं शकांचीं शकलें । समरिं त्या क्षणा ३

हाणिलें हुसकितां जेथें । हूणांसि विक्रमादित्यें

हाचि घुमवि मंदसरच्या । त्या रणांगणा ४

जडं जईं हिंदु सम्राटें । अश्वमेध केले मोठे

करित पुढति गेला हाची । विजयघोषणा ५

उगवुनी सूड हिंदंचा । मद मर्दुनी मुस्लीमांचा

शिवराय रायगडिं करिती । वीरपूजना ६

ध्वज हाचि धरुनि दिल्लीला । वीर-बाहु भाऊ गेला

मुसलमीन तक्ती फोडी । हाणुनी घणा ७

पुढति नेम कांहीं ढळला । ध्वज जरी करांतुनि गळला

उचलुं या पुनरपि प्राणा । लावुनी पणा ८

रत्नागिरी, १९३८

56 सुतक युगांचें फिटलें

परिचय - रत्नागिरीच्या जुन्यांतील जुन्या श्रीविठ्ठलमंदिरांत प्रथमच भरसभेंत पहिला पूर्वास्पृश्य ज्या दिवशीं प्रवेश करूं शकला त्या प्रसंगी हें पद म्हटलें गेलें. शिवू भंगी नांवाच्या एका भंग्याच्या मुलानें हें पद सभामंडपाच्या शेवटच्या पायरीवर सभेच्या अनुज्ञेन म्हणण्यास आरंभ केला. त्याचे ते करुणमधुर आलाप आणि साभिनय विनंति ऐकत ती तीन एक हजार लोकांची सभा इतकी रिझत चालली कीं, पायरीमागून पायरी चढण्याची अनुज्ञा मिळतां मिळतां पद संपेतों तो भंगी कुमार विठ्ठलाच्या सभामंडपात येऊन टाळ्यांच्या गजरांत उभा राहिला ! अस्पृश्यतेचा नि देव-मंदिरांत पूर्वास्पृश्यांस मज्जाव करण्याचा अन्याय दूर केल्याविषयीं स्पृश्यांचे आभार मानण्याचा जरी पदाचा उत्तान अर्थ आहे तरी त्या आभारांपेक्षां जो घोर अन्याय आजवर चालूं शकला त्याचाच प्रछन्न निषेध त्यांत तीव्रतेन ध्वनित होत आहे.

चाल - अजि अक्रुर हा नेतो
तुम्हिं देवाच्या येडं दिलेंती दारीं
आभार जाहले भारी ॥ध्रु.॥
तुम्हिं वरदानीं शिवुनि पतित हा माथा
मळविलें पावना हाता
या ठेवुं पदांवरति पवित्रां ताता
दिधलाति पतित हा माथा
तुम्हि धर्माचे सूर्य कथुं किती नवला
सांवली तमाची शिवलां
जे गांव-बहिष्कार्य आंत त्यां आणी
बाहेर गांव जावोनी
तुम्हि हिंदु या जवळ हिंदुसी आजी
केलेंत अहिंदुद्धुनि जी
हें सुतक युगांचें सुटलें
विधिलिखित विटाळहि फिटले
जन्मांचें भांडण मिटलें
शत्रूंचें जाळे तुटलें
अम्हि शतकांचे दासःआज सहकारी

आभार जाहले भारी !
रत्नागिरी, १९२९

57 संत रोहिदास

परिचय - रत्नागिरी येथील ' अखिल हिंदु ' मेळ्यासाठी रचलेले गाणे

चाल - पडला अभिमन्यू

संत रोहिदास । रोहिदास संत
जयासी भेटे भगवंत ॥धु.॥
जातिचा हिंदु । हिंदु चांभार
मनाचा प्रेमळ अनिवार
नित्यकर्म त्याचें । त्याचें शिवण्याचें
वहाणा जोडहि जोड्यांचे
त्यावरि चालवि तो । चालवि संसारा
मनीं दे मत्सरा न थारा
शिवुनिया देई । देइ दान भक्ता
वहाणा अनवाणी त्या त्या
स्नान करी घेई । घेई तो वाचे
गोड तें नाम विठोबाचें
पूजेचा होता । होता जो बाण
शालिग्राम दिव्य जाण
त्यासि तो ठेनि कातड्याच्या
करुनिया संपुष्टा साच्या
आसनही त्याचें । त्याचें चर्माचें
बसे बा भक्तिभरें नाचे
संत रोहिदास । रोहिदास संत
जयासी भेटे भगवंत

२

त्यासि लोक हंसुनी । हंसुनि बोलती ते
कातडें अशुद्ध त्यामध्ये
देवमूर्ति कैशी । कैशी ठेवावी
कां न ती विटाळली जावी

त्यांसि संत वदला । वदला प्रिय वाचा
 बोलतो अर्थ करा याचा
 कातड्यामध्ये । मध्ये गर्भाच्या
 बैसला मनुष्य मातेच्या
 आइ दे दूध । दूध गात गाणी
 स्तनाच्या चर्मकुप्यांतूनी
 मुख हें मढवीलें । मढवीलें देवें
 कातड्यानेच काय नोहे
 मढविले हात । हातपाय आणी
 प्राणही चर्म देवांनीं
 ऋषि मुनी बसती । बसति तपस्येसी
 घेति मृगचर्म आसनासी
 आणि व्याघ्रचर्म । चर्म आवडीनें
 उपरणें केलें सांबानें
 सांब सदाशिवजी । शिवजी ज्यां शिवती
 चर्म अशुद्ध कैशीं तीं
 अशुद्ध ना चर्म । चर्म न चांभार
 तयाचा तोची अधिकार
 अधिकारी साचा । साचा जो भक्त
 मांग वा महार वा शाक्त
 प्रेमचि अधिकारी । अधिकारा भक्ती
 देतसे नाम-भजन मुक्ती
 असे हिंदुधर्म । धर्म विठ्ठलाचा
 सनातन सकलां कथि साचा
 चित्ताचा शुद्ध । शुद्ध तोचि होतो
 जातिचा असो कुण्याहि तो
 अशुद्ध जरि चित्त । चित्त तरी तो तो
 ब्राम्हणहि अस्पृश्यचि होतो
 क्षत्रियहि अस्पृश्यचि होतो

महार तो चोखा । चोखामेळ्याला
आलिंगिता देव झाला
झाला सजणासी । सजण कसायासी
प्रसन्नचि परमेश्वर त्यासी
धंदा हा सारा । सारा उपकारी
त्याविण न चले संसारीं
म्हणुनिया कोणी । कोणी कर्माचा
विटाळ न मानावा साचा
कथी हिंदुधर्म । धर्म विठ्ठलाचा
आमुच्या वाडवडीलांचा
तुम्हि अम्ही हिंदू जातीचे
सर्वही भक्त विठ्ठलाचे
रक्षुं हिंदुधर्म । धर्म विठ्ठलाचा
आमुच्या वाडवडीलांचा
असें रोहिदास । रोहिदास संत
वदे त्या भेटे भगवंत !
रत्नागिरी,

58 पाण्यांतली आग ती !

शार्दूलविक्रीडित

माते, अद्भुत हें पहा, भडकले पाण्यांतुनी जाळ ते
सत्ता घे छिनुनी बळेंचि तव जो त्याच्या बळा जाळते
बंदीमाजि तुवां छळांसि सहतां जे ढाळिलेसी अहा
अश्रू घेठनि पेट तेचि उठती जाळूं छळा त्या पहा

बंदीगेहचि आंतुनी भडकवी पाण्यांतली आग ती
फांशीचे जळण्या, उडोनी ठिणग्या, ते खांबही लागती
क्रोधाचा ज्वर जो भरे तुज, न तो साहोनि उताप हा
बेड्याची तव लागताति वितळूं आर्गीत अंतीं पहा

कांहीं काळ अशींच गाळ तरि तूं उत्तस हीं आंसवें
कांहीं काळ असाच शोक करिं तूं, सोशी न जें सोसवें
जों जों पुष्टविशील आग असली अश्रूसि ढाळूनिया
तों तों टाकिल ती छळांसि छळकासंगेचि जाळूनिया

59 परगांवीं जातांना

शार्दूलविक्रीडित

भक्तीनें भजतां तुझ्याच करिसी तूं भक्त देवास या
सिंहासी हरिणीच लोचनशरें जिंकी विमोह्निया
होती ठाऊक काल ना, न करमे आजी मला तीविना
जाई जाइ तशी तुझी तनुलता वेढ्नि माझ्या मना

स्वप्नीं पालविसी तरीहि परिसूं जागेपणीं ये मला
देतां ' एकचि ' दे अनेक मजसी घेऊं मुके प्रेमला
घेतां घट्ट मिठींतही, न जवळी भासे पुरेशी ! परी
जातां दूर खरीच आज विरहा सोसूं कसा मी तरी !

केव्हां हांसत तूं समुत्सुक पुन्हा येशील भेटूं अशी
आतां तूं शकशील का तरि पुन्हा भेटीस येऊं मशी
जाणें भागचि ! जा सखे ! परि पुन्हा येशील भेटूं जधीं
प्रीतीची परतूनि ठेव मज दे ही वाढवूनी हृदीं

60 हिंदुजातीचा श्रीपतीतपावनाचा धावा

परिचय - रत्नागिरीस श्रीपतितपावनमंदिराचा देवप्रतिष्ठेचा अभूतपूर्व असा उद्घाटनसमारंभ झाला. त्यावेळी मुख्य सभेत हे पद म्हटलें गेलें. हिंदुस्थानाकही अपूर्व असणा-या त्या अखिल-हिंदुमंदिरात ब्राम्हणक्षत्रियांपासून महार भंगी प्रभृतीपर्यंतच्या समस्त हिंदुबंधूंचा तो पांच हजारांवर सरमिसळ दाटलेला समाज, महाराष्ट्रांतील अनेक पुढारी, संत, महंतांसुद्धा शंकराचार्य डॉ. कुर्तकोटींच्या अध्यक्षतेखाली हिंदुमात्रास वेदोक्ताचा नि देवपूजेचा समान अधिकार नुसत्या शब्दांनीच नव्हे तर प्रत्यक्ष आचरणांत तिथल्या तिथेंच देत असणारें तें दृश्य, रत्नागिरीस तरी दोन तीन हजार वर्षांत पूर्वी कुणी पाहिलेलें नसेल. त्याकाळीं ती एक समाजक्रांतीची चळवळ म्हणूनच गाजली. त्या समयीं भंगी, महार, मराठे, ब्राम्हण, वैश्य प्रभृती जातींच्या वीस निवडक तरुण कुमारींनीं सरमिसळ उभें राहून एककंठानें या अखिल हिंदु धाव्यांचे मंगलाचरण गाडलें होतें.

चाल - अजि अक्रुर हा नेतो

उद्धरिसी गा हिंदुजातिसी केव्हां

हे हिंदुजातिच्या देवा ॥ध्रु॥

आब्राम्हण चंडाल पतितची आम्ही?

तुम्हि पतितपावन स्वामी

निजशीर्ष विटाळेल म्हणुनि कापाया

चुकलों न आपुल्यार पाया

१ केवळ अस्पृश्यांना पतित म्हणून काय उपयोग खरें पाहतां हे हिंदुराष्ट्रचें राष्ट्रच पतित झालेलें आहे । २ हिंदु-समाजपुरुषाच्या विराट देहाचें ब्राम्हण शीर्ष म्हणून कल्पिलें. पण मस्तकानें आपणास पायाचा विटाळ होईल म्हणून पाय कापून टाकावे, तसाच मूर्खपणा शूद्रांस जन्मतःच नित्याचे दूर लोटून शरीरसंबंध आमूलाग्र तोडण्यांत केला.

अणि पायांनीं राखुं शुद्धता साची

छाटिलें पावलांनाची?

ऐकूं न पडो आपुलिया कानांतें

मुखर कथि न म्हणूनि ज्ञानांतें

निज सव्यकरें वामकरा जिंकाया

विकियली शत्रूला३ काया

करूं, बंधुंसी बंद करूं दारा, जे

चोर ते घराचे राजे

हें पाप भयंकर झालें । रे

पेरिलें फळाला आलें । रे
 हृदिं असह सलति ते भाले । रे
 उद्धार अतां ! मृत्युदंड कीं दे वा
 हे हिंदुजातिच्या देवा ! १
 अनुताप परी जाळितसे या पापा
 दे तरी आजि उःशापा

१ बरें, स्पृश्यांव्यतिरिक्त हिंदु तरी एकजाति, एकजीव राहिले म्हणावेंस तर तेंही नाही. शूद्रांनीं हि विटाळ होतो म्हणून अतिशूद्रांस 'अस्पृश्य' मानलें, शरीरसंबंध साफ तोडला, पायांनी स्वतःस विटाळ होईल म्हणून स्वतःच्याच पावलांना छाटलें ! २ "ब्राम्हणोस्य मुखमासीत्" ! पण ज्यांना ज्ञान सांगण्यासाठीं ते 'मुख' झाले, त्या श्रोत्यांना-त्या कानांनाच-त्या मुखानें वेदादि पवित्र नांव सांगण्याचें नाकारलें ! असा सर्व प्रकारें देहाचा देहानेंच शरीरसंबंधविच्छेद चालविला. अवयवानें अवयव छाटले. ३ तीच गोष्ट क्षत्रियांची. जयचंदानें पृथ्वीराजास जिंकण्यासाठीं महंमद घोरीला आपलें स्वातंत्र्य विकून टाकिलें. उजव्या हातानें डाव्या हाताची ऐट उतरविण्यासाठीं आपल्या सा-या देहालाच दुस-याचे हातीं दिलें. पण त्यासरशीं आपणही लुले पडत आहोंत हें लक्षांत येईना !

निर्दाळुनि त्या आजि भेद-दैत्याशी
 ये हिंदुजाति तुजपार्शीं
 ते अवयव विच्छिन्न सांधिले? आजी
 तूं फुंकिं जीव त्यामाजी
 देऊनि बळा वामनासि या काळीं
 तो घाल बळी पाताळीं
 जरि शस्त्र खुळा कर न आमुचा कवळी
 परि तुझी गदा तुजजवळी
 जरि करिशि म्हणूं जें आतां । रे
 म्हणशील करूं तें नाथा । रे
 उठुं आम्हि परी दे हाता । रे
 दिधलासि जसा कंस मारिला तेव्हां
 हे हिंदुजातिच्या देवा ! २
 रत्नागिरी, १९३१

१ ज्या जन्मजात जातिभेदाच्या दैत्यानें समाजाचीं शकलें केलीं तो भेददैत्य निर्दाळण्यास्तव आज सगळ्य जाती एका “ हिंदुजातींत ” एकवटून एकजीव होऊन हिंदुत्वाचे वेदोक्तादि समसमान संस्कार आचरित इथें आम्ही उभे आहोंत. आतां पुढचें महत्कार्य तेंहि करण्यास शक्ति दे, साधन दे.

61 मला देवाचें दर्शन घेउं या

परिचय - रत्नागिरीचे किल्ल्यावरील श्रीमंत कीरशेटर्जीचें प्रसिद्ध भागेश्वरमंदिर पूर्वास्पृश्यांस उघडलें. त्या समारंभांत देवाच्या पूजेसाठीं पूर्वास्पृश्यांस वाटणारी तळमळ व्यक्तविणारें विनायकरावांनीं रचलेले हें पद पूर्वास्पृश्यांस वर्तीने भंग्यांच्या दोघी मुलींनीं म्हटले.

चाल - सुनो सुनोजी

मला देवाचें दर्शन घेउं या !

डोळे भरून देवास मला पाहुं या ॥धु.॥

जो तुम्हिच करा दिनरात

मळ काढित मळले हात

म्हणुनीच विमल हृदयांत-

हृदय त्या वाहुं या ! १

मी तहान जल तो जाण

मी कुडि माझा तो प्राण

मी भक्त नि तो भगवान-

चरण त्याचे शिवुं या २

तो हिंदु-देव मी हिंदु

मी दीन तो दया-सिंधु

तुम्हि माझे धर्माचे बंधु-

अडयुं नका जाऊं या ३

रत्नागिरी, १९३१

62 मथुरेस जातांना

चाल - अजि अक्रुर हा
तव संगतिच्या गोकुलासि गे बाले
सोडणें प्राप्त कीं झालें
हा कंसाचा क्रूर दूत बघ ठेला
अजि नेत अम्हां मथुरेला
कंसासि अम्ही, कंस अम्हां वा मारी
रणघाड अशी होणारी
हा हाय ! क्वचित् शेवटलीची आजी
ही भेट तुझी नी माझी
लाडके म्हणुनि या कार्ली । गे
विरहाच्या व्याकुळ बोलीं । गे
अश्रूंच्या रचुनी ओळी । गे
त्वां दिधलेल्या देइ प्रीतीदानाची
पावती प्रिये ही साची !

63 तनुवेल

चाल - घनश्यामसुंदरा

सकाळींच तूं तोडित असतां जाईजुइच्या फुलां
माडीवरुनी सुंदर कन्ये, पाहियली मीं तुला
उंचवितां कर छातीवरि ये चोळी तटतटुनी
कुरळ केश रुळताति गोरट्या मानेवरि सुटुनी
पदर खोविले पातळ गेलें कटितटिला लगटुनी
स्मृति सखये तव मनीं माझिया संगतिच्या उठुनी
बघसि चोरटें मी तुज दिसतों वरती कां कुठुनी
दिसतांची मी हंसूं उषेसम मुखें तव ये फुटुनी
अशी सकाळीं फुलें तोडितां पाहियली जें तुला
फुलवेलीहुनि तनुवेलचि तव मोहक दिसली मला !

64 शस्त्रगीत

परिचय - शस्त्रनिर्बंध रद्द करण्याची मागणी करण्यासाठी पुण्यास विद्यार्थ्यांनी मोठी मिरवणूक काढली तेव्हां त्यांच्यासाठी विनायकरावांनी हे पद रचले.

चाल - चामरवृत्तासारखी

व्याघ्र-नक्र-सर्प-सिंह-हिंस्र-जीव-संगरीं
शस्त्रशक्तिनें मनुष्य हा जगे धरेवरी
रामचंद्र चापपाणि चक्रपाणि श्रीहरी
आर्तरक्षणार्थ घेति शस्त्र देवही करीं
शस्त्र पाप ना स्वयेंचि, शस्त्र पुण्य ना स्वयें
इष्टता अनिष्टताहि त्यास हेतुनेंच ये
राष्ट्ररक्षणार्थ शस्त्र धर्म्य मानितें जरी
आंग्ल जर्मनी जपान राष्ट्र राष्ट्र भूवरी
भारतांतची स्वदेशरक्षणार्थ कां तरी
शस्त्र-धारणीं बळेंचि बंध हा अम्हांवरी ?
शस्त्र-बंधनें करा समस्त नष्ट या क्षणा
शस्त्र-सिद्ध व्हा झणीं, समर्थ आर्त-रक्षणा
व्हावया स्वदेश सर्व सिद्ध आत्मशासना
नव्या पिढीस या त्वरें समग्र युद्धशिक्षणा !
पुणे, १९३८

65 अनंताची आरती

चाल - भूपाळीसारखी

निरंजनासी निरांजनाचा देवा दीप तुला

दाविती, देवा दीप तुला ॥धु.॥

आकाशाच्या अंगणांत तव

सूर्यसहस्रीं जो दीपोत्सव

पाजळिती हे पणती अपुली त्यास करूं साजरा

दाविती, देवा दीप तुला १

सूर्यसहस्रींही जो उरला

पणतीनें तो जाई स्फुरला

नयनीं ऐसा अंधकारलव? आहे तोचि भला

दाविती, देवा दीप तुला २

आईच्याची बागेमधुनी

तार्जीतार्जी वेंचुनि वेंचुनि

मुली गुंफिती आईच्याची वेणींतूनि फुलां

दाविती, देवा दीप तुला ३

अंदमान,

१ भाविक भक्ती.

॥ इत्यलम् ॥

* * * * *
